

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ

Δεν θα περίμενε κανείς ύστερα από είκοσι πέντε αιώνες ο Πλάτων, αυτό το πρώτο θεμελιακό ορόσημο της παγκόσμιας φιλοσοφικής σκέψης να εξοριστεί από την πατρίδα του με μια απλή απόφαση του Υπουργείου Παιδείας. Και όμως έγινε κι αυτό. Η πλατωνική σκεψη και φιλοσοφία που επί αιώνες εγαλούχησε την ανθρωπότητα και που εξακολουθεί ν' αποτελεί την αναφορά όλων σχεδόν των μεταγενέστερων φιλοσοφικών συστημάτων, έπαυσε πλέον ν' αποτελεί διδακτικό αγαθό στην νεοελληνική μας εκπαίδευση. Και ναι μεν, εδώ και μερικά χρόνια, η πλατωνική σκέψη είχε περιοριστεί στο ελάχιστο στα προγράμματα της Β/θμιας Εκπαίδευσης με την κατάργηση της διδασκαλίας ολοκληρωμένων πλατωνικών κειμένων, όπως ο Κρίτων, η Απολογία, ο Πρωταγόρας, ο Φαίδων, που εδιδάσκοντο είτε από το πρωτότυπο κείμενο στο Λύκειο, είτε από έγκυρες μεταφράσεις στο Γυμνάσιο. Παρέμειναν όμως μερικά «σπαράγματα» του πλατωνικού λόγου για διδασκαλία στη θεωρητική κατεύθυνση της Γ' Λυκείου, όπως είχαμε επισημάνει στο προηγούμενο τεύχος της «Φιλοσοφίας και Παιδείας».

Συγκεκριμένα το αναλυτικό πρόγραμμα στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, στη θεωρητική κατεύθυνση της Γ' Λυκείου, προέβλεπε να διδαχθούν από το σχολικό εγχειρίδιο «Φιλοσοφικός Λόγος» 15 ενότητες από πλατωνικά κείμενα (7 από τον «Πρωταγόρα» και 8 από την «Πολιτεία») και 20 ενότητες από αριστοτελικά κείμενα (10 από τα «Ηθικά Νικομάχεια» και 10 από τα «Πολιτικά»). Με τον περιορισμό του φιλοσοφικού λόγου σ' αυτά μόνον τα σπαράγματα είχε ήδη διαφανεί μια τάση υποβάθμισης των φιλοσοφικών κειμένων και κυρίως των πλατωνικών.

Φαίνεται όμως ότι και αυτά ακόμα θεωρήθηκαν από τους αρμόδιους –από ποιούς άραγε;– «πολλά» και για τούτο

με μια νέα συμπληρωματική εγκύκλιο της Δ/νσεως Σπουδών του Υπουργείου Παιδείας, την υπ' αριθμ. 100174/Γ/2/24-9.2002, υποδεικνύεται ή μάλλον **επιβάλλεται** και νέα υποβάθμισή τους, που στην ουσία ισοδυναμεί με πλήρη σχεδόν εξοστρακισμό τους από τη Β/θμια Εκπαίδευση. Με την παραπάνω εγκύκλιο οι 15 ενότητες των πλατωνικών κειμένων περιορίζονται σε 6 μόνον. Αντίστοιχη μείωση υφίστανται και τα αριστοτελικά κείμενα, αλλά εκεί τουλάχιστον από τις 20 ενότητες διασώζονται οι 15.

Ύστερα απ' αυτά, εύλογα προκύπτουν τα ερωτήματα: Προς τι αυτή η μείωση στα κείμενα του φιλοσοφικού λόγου και ιδιαίτερα στα πλατωνικά; Ο λόγος που επικαλούνται οι αρμόδιοι στην προαναφερόμενη εγκύκλιο ότι αυτό γίνεται στο πλαίσιο ευρύτερης μείωσης της ύλης που προορίζεται για τις εισαγωγικές εξετάσεις στα Α.Ε.Ι. παραμένει έωλος. Τοποθετείται λοιπόν και η διδασκαλία του πλατωνικού λόγου και κατ' επέκταση και του αριστοτελικού στη σκοπιμότητα της εξεταστέας ύλης για τα Α.Ε.Ι.;

Η «εξορία» του Πλάτωνα

Οι ιστορικές αξίες στη Φιλοσοφία του G.W.F. Hegel

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΝΤΑΒΑΡΙΝΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας Καθηγήτη Φιλολόγου - Ιστορικού

Οι ιστορικές αξίες κατέχουν σπουδαία θέση στη φιλοσοφία του Hegel. Το θέμα αυτό ανιχνεύεται κυρίως μέσα στο κλασικό έργο του φιλοσόφου "Φιλοσοφία της Ιστορίας", αλλά και γενικότερα σε όλη την εγγεληνική θεώρηση των ιδεών. Ο Hegel ανυψώνει τις ιστορικές αξίες σε ανώτερες δυνάμεις, οι οποίες αποτελούν την ιστορική ολότητα. Η πορεία προς την κατάκτηση των αξιών φέρει τον άνθρωπο ενώπιον της ιδέας, του Λόγου, ο οποίος τον άγει στη συνειδητοποίηση της ελευθερίας ως της πρώτης αξίας της ζωής.

Η συμπυκνωμένη σκέψη του Hegel, ο οποίος υπήρξε κατευθείαν διάδοχος του Ηρακλείτου, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, η υψηλή διαλεκτική του λόγου του και το δυσπρόσιτο στους νέους φιλοσοφούντες συγγραφικό ύφος του δεν επιτρέπουν την ευχερή προσέγγιση των θεωρημάτων και διδασκαλιών του. Σε πολλές περιπτώσεις ο επίδοξος ανιχνευτής των θεωρημάτων του Hegel υποχρεώνεται να λύσει τους μύαντες των υποδημάτων του και να πορευθεί ως ιδιώτης τω λόγω, διότι ο τόπος εκεί είναι ο χώρος του Λόγου, δι' ου τα πάντα εγένοντο.

Η φιλοσοφία του Hegel χαρακτηρίστηκε και μάλιστα εσφαλμένα ως ιδεαλιστική. Ιδεαλισμός δεν μπορεί να νοηθεί μία φιλοσοφία, όπως η εγγεληνική, που αναγνωρίζει στην ιδέα μία πραγματικότητα⁽¹⁾. Αντίθετα η φιλοσοφία του Hegel είναι ρεαλιστική.

Γενική Θεώρηση της Φιλοσοφίας του HEGEL

Το σπουδαιότερο ζήτημα που τίθεται από τη σύγχρονη πραγματικότητα είναι η εξακρίβωση της κατεύθυνσης των ιδεών ως ανθρωπίνων αξιών στην ιστορική τους πορεία. Ένα από τα μεγαλύτερα φιλοσοφικά πνεύματα του 19ου αιώνα, ο γερμανός φιλόσοφος Γεώργιος-Γουλιέλμος-Φρειδερίκος Hegel, μελέτησε με ανάλογο προς τις τότε ανησυχίες πάθος το πρόβλημα αυτό.

Τα πορίσματα της φιλοσοφικής του έρευνας δεν έμειναν απλά επιτεύγματα της θεωρητικής μελέτης. Επηρέασαν και επηρέαζον ακόμη και σήμερα την κοινωνική και πολιτική ζωή. Οι

μα αυτό εξέδωσε τη "Λογική" και την "Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών Επιστημών". Το 1818 εξελέγη Καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Το 1821 συνέγραψε το έργο "Φιλοσοφία του Δικαίου". Σ' αυτή τη θέση έμεινε ως το 1831, έτος του θανάτου του. Το έργο του "Φιλοσοφία της Ιστορίας" το εξέδωσε ο υιός του φιλοσόφου Κάρολος Hegel το 1840.

Ο Hegel αναδείχθηκε ως ο χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος του αντικειμενικού ιδεαλισμού στους νεότερους χρόνους. Ο αντικειμενικός ιδεαλισμός τόσο του Πλάτωνα, όσο και του Hegel αποδεικνύεται ως ένας καθαρός ρεαλισμός, δεδομένου ότι η ιδέα είναι το "όντως ον" και η ουσία του υπαρκτού κόσμου.

Προσέγγιση του όρου Ιστορικές Αξίες

Γενικά ο όρος σημαίνει παν ό,τι ικανοποιεί μία ανάγκη του ανθρώπου. Είναι έννοια που εκφράζει τη σχέση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου και περισσότερο βιώνεται και λιγότερο ορίζεται. Ειδικότερα ο όρος ιστορική αξία σημαίνει τη θεσμοποιημένη αξία του παρελθόντος που βιώνεται στο παρόν.

Η σχετικότητα των αξιών, την οποία παρατηρούμε τόσο στα άτομα όσο και στους λαούς, μας αναγκάζει να προβαίνουμε σε διάφορες διαιρέσεις των αξιών. Η πιο συνηθισμένη στη φιλοσοφία από όλες τις διαιρέσεις των αξιών είναι η τριμερής διαίρεση, που έκανε ο Καντ, ο οποίος χρησιμοποίησε ως βάση της την τριμερή διαίρεση της ψυχής κατά Πλάτωνα. Σύμφωνα με αυτή τη διαίρεση οι αξίες διαιρούνται σε λογικές, αισθητικές και ηθικές. Σε αυτές άλλοι φιλόσοφοι προσθέτουν τις πολιτικές, τις θρησκευτικές, τις οικονομικές και κοινωνικές αξίες.

Οι ιστορικές αξίες ως έννοιες είναι έννοιες γένους και το γένος έχει πραγματικότητα μόνο στα είδη του: φιλοσοφία, επιστήμη, τέχνη, ηθική, θρησκεία, δίκαιο. Όλες οι ιστορικές αξίες δεν χάνονται, αλλά φυλάσσονται στη συνείδηση και μεταδίδονται από λαό σε λαό, από πολιτισμό σε πολιτισμό, έτσι ώστε το μεταγενέστερο να είναι όχι μόνο αύξηση του προηγούμενου, αλλά και ανύψωσή του. Οι ιστορικές αξίες, που είναι τα ατομ-

η σχέση ηθικής και θρησκείας, τέχνης και γλώσσας, όλα αυτά αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για το Hegel.

Με το έργο του "Φιλοσοφία του Δικαίου" και πιο αναλυτικά με τις Παραδόσεις του πάνω στη Φιλοσοφία της Ιστορίας, έργο βαθιά πρωτότυπο και επαναστατικό, ο Hegel σκέπτεται ότι μπορούμε να στοχαζόμαστε πάνω στην ιστορία μόνο με την προϋπόθεση ότι ο Λόγος κατέχει τον κόσμο, ο Λόγος είναι κύριος της ιστορίας. Το υποκειμένο, λοιπόν, της ιστορίας δεν είναι οι άνθρωποι, αλλά το πνεύμα του κόσμου, ο Θεός⁽²⁾. Μόνο στην εποχή του Hegel πραγματώνεται το ορθολογικό κράτος και η φιλοσοφία γίνεται απόλυτη γνώση. Η ιστορική πραγματικότητα θεωρείται ενιαία πορεία που περιλαμβάνει τους θεσμούς, τους πολιτικούς αγώνες, τις θρησκευτικές, καλλιτεχνικές και φιλοσοφικές αξίες.

α) Οι πολιτικές αξίες

Ο σκοπός της ζωής του ανθρώπου είναι η πραγμάτωση της ελευθερίας. Αυτή η πραγμάτωση, κατά το Hegel, συντελείται με τη διαλεκτική εξέλιξη και την αλληλοδιαδοχή των επί της ιστορικής σκηνής εμφανιζόμενων κρατών των διαφόρων λαών. Η πολιτική αυτή εξέλιξη καθοδηγείται από το Πνεύμα, το "όντως ον". Η εξέταση της εσωτερικής πορείας του Πνεύματος αποδεικνύει ότι υπάρχει μία σύνθεση ελευθερίας και αναγκαιότητας.

Το δικαίωμα της υποκειμενικής ελευθερίας, η οποία είναι εστία της βούλησης, της απόφασης και της πράξης μένει άθικτο και ξεφεύγει από τις μεταπτώσεις της παγκόσμιας ιστορίας αλλά και από την απόλυτη αναγκαιότητα της ιδέας της ελευθερίας. Ποιο είναι το υλικό που θα χρησιμεύσει για την πραγματοποίηση της ελευθερίας; Πριν από όλα το ίδιο το άτομο, οι ανάγκες του ανθρώπου γενικά.

Η υποκειμενική βούληση κινείται διαλεκτικά προς το σκοπό της πραγματικής αλήθειας και η αλήθεια αυτή γίνεται ένα μεγάλο ιστορικό πάθος. Η υποκειμενική βούληση έχει ένα ουσιαστικό σκοπό ύπαρξης: Ο σκοπός αυτός υποστηρίζει ο Hegel είναι το Κράτος, το ενιαίο όλο, η πραγματικότητα όπου το άτομο κατέχει την ελευθερία του και την απολαμβάνει ως γνώση, πίστη και θέληση του όλου.

Το Κράτος είναι η πραγματοποίηση της ελευθερίας, του απόλυτου τελικού σκοπού, για τον οποίο και αυτό το ίδιο υπάρχει. Όλες οι ανθρώπινες αξίες υπάρχουν χάρη στο Κράτος⁽³⁾.

Ο άνθρωπος είναι από τη φύση ελεύθερος, αλλά εντασόμενος κατ' ανάγκη στην κοινωνία οφείλει να περιορίσει αυτή τη φυσική ελευθερία του. Αν υποβάλουμε την ελευθερία στη συγκατάθεση των ατόμων, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι δε θα υπάσξει ουσίως συγκατάθεση. Και φτάνουμε αιέσως

ποια οργάνωση, με ποιους μηχανισμούς το Κράτος μπορεί να επιτύχει ασφαλέστερα τους σκοπούς του; Το πολίτευμα μίας χώρας δεν παρουσιάζεται εντελώς αφηρημένο σε μία ελεύθερη εκλογή. Ο βασικός καθορισμός της ελευθερίας έχει ως συνέπεια, κατά τον Hegel, να θεωρείται η δημοκρατία ως το μόνο δίκαιο και αληθινό πολίτευμα⁽⁴⁾. Το πολίτευμα ενός λαού αποτελεί μαζί με τη θρησκεία, την τέχνη και τη φιλοσοφία κάτι το ενιαίο, ως ουσία και πνεύμα.

Η θρησκεία, ως πρώτη μορφή ένωσης του υποκειμενικού με το αντικειμενικό, είναι επικεφαλής των πνευματικών δραστηριοτήτων του Κράτους. Η Τέχνη, ως δεύτερη μορφή αυτής της ένωσης, εισδύει περισσότερο από τη θρησκεία μέσα στο πραγματικό και το αισθητό. Αναπαριστάνει όχι μόνο το πνεύμα, αλλά και το πνευματικό και οδηγεί στο αληθινό. Έτσι έχουμε την τρίτη μορφή αυτής της ένωσης, τη φιλοσοφία, η οποία είναι ανώτατη μορφή, η πιο ελεύθερη και η πιο σοφή, εφόσον προσεγγίζει την αλήθεια, το αιζώο Πνεύμα. Η φιλοσοφία εμφανίζεται στη ζωή του Κράτους, επειδή είναι η αρμόζουσα μορφή της σκέψης και η βάση του Πολιτισμού. Η φιλοσοφία, αποφαίνεται ο Hegel, είναι ο πολιτικός θεός του Κράτους⁽⁵⁾. Η φιλοσοφία, εφόσον ασχολείται με το αληθινό, δεν έχει να κάνει παρά μόνο με το αιωνίως επίκαιρο, το οποίο είναι η Ιδέα. Ένα από τα ενεργήματά της είναι το Κράτος, που καθοδηγείται από το απόλυτο Πνεύμα κατά την ιστορική του πορεία. Είναι φανερό η τάση του Hegel για εξύψωση του Κράτους, εφόσον αυτό θεωρείται ως ο γενικός σκοπός της ιστορικής εξέλιξης. Η σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, όταν θέλει να υποστηρίξει την απόλυτη προτεραιότητα του κρατικού παράγοντα, χρησιμοποιεί αυτά τα επιχειρήματα του Hegel.

Συνοψίζοντας τη διδασκαλία του Hegel για τις πολιτικές αξίες, διαπιστώνουμε ότι το Κράτος είναι πνευματικό δημιούργημα, το οποίο διασφαλίζει την ελευθερία του ανθρώπου.

β) Οι ηθικές και θρησκευτικές αξίες

Οφείλουμε να δεχθούμε ότι τίποτε το μεγάλο δεν έγινε στον κόσμο χωρίς πάθος. Δύο δυνάμεις επεμβαίνουν στη ζωή του κόσμου, κατά το Hegel: Η ιδέα και το πάθος. Το ανθρώπινο ήθος προέρχεται από την ένωση των δύο αυτών στοιχείων. Πάθος ονομάζει ο Hegel τον ιδιαίτερο καθορισμό του χαρακτήρα, εφόσον αυτός ο καθορισμός της θέλησης δεν έχει ένα περιεχόμενο μοναδικά ιδιαίτερο, αλλά συνιστά το κινητήριο και ενεργό στοιχείο στις γενικές πράξεις⁽⁶⁾.

Στη φιλοσοφία αποδεικνύουμε ότι η ιδέα κινείται προς την απεριορίστη αντίθεση. Η σκέψη αυτή καθεαυτή, η ατομική συνείδηση είναι η αντίθεση, τοποθετημένη ακριβώς μέσα στην α-

Δεχόμενοι λοιπόν να βλέπουμε να θυσιάζονται τα άτομα, οι σκοποί τους και η ευδαιμονία τους αρχίζουμε να συλλαμβάνουμε την έννοια της υποκειμενικής ηθικότητας. Τα άτομα είναι αιτίες της ηθικής πτώσης τους. Γνώρισμα του ανώτερου, του απόλυτου προσδιορισμού του ανθρώπου είναι να αντιλαμβάνεται τι είναι καλό και τι είναι κακό και ότι αιτία του καλού και του κακού είναι η ατομική του ελευθερία. Μόνο το ζώο είναι απαλλαγμένο από την ηθική ευθύνη και είναι αληθινά αθώο, λέγει ο Hegel, διότι η αθωότητα σημαίνει την ίδια την άγνοια του κακού.

Εξετάζοντας στη συνέχεια, ο Hegel, την αρετή και την ηθικότητα, υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να δεχόμαστε ότι οι περισσότεροι είναι δυστυχημένοι και ότι η ευτυχία είναι μόνο για τους λίγους. Με τη λέξη ευτυχία εννοούμε συνήθως πράγματα πολύ διαφορετικά, την περιουσία, λόγου χάρη, την εξαιρετική τιμή και άλλα τέτοια. Όταν όμως πρόκειται για την καθεαυτή ιδέα της ευτυχίας δεν μπορούν να θεωρηθούν ως παράγοντές της η τύχη μόνο και οι εννοϊκές περιστάσεις για τα άτομα. Αυτό που δυσαρεστεί τους ανθρώπους είναι ότι δεν βρίσκουν το παρόν να ανταποκρίνεται στους σκοπούς, που αυτοί θεωρούν ως δίκαιους και καλούς. Η ιστορία φαίνεται να παρουσιάζεται ως αγώνας από πάθη⁽⁸⁾. Οι διεκδικήσεις των ανθρώπων γίνονται απόλυτοι σκοποί, που βασιζονται στην υποκειμενική ηθικότητα, χωρίς να μπορούν να πραγματοποιηθούν.

Η φιλοσοφία λοιπόν οφείλει να μας οδηγήσει στη γνώση του πραγματικού αγαθού, που είναι ο Λόγος. Το αγαθό αυτό με τη συγκεκριμένη αναπαράστασή του είναι ο Θεός⁽⁹⁾. Ο Θεός κυβερνά τον κόσμο: το περιεχόμενο της διακυβέρνησής του, η επιτέλεση του σχεδίου του, είναι η παγκόσμια ιστορία. Αυτό είναι ακριβώς εκείνο, που θέλει να συλλάβει η φιλοσοφία. Ότι γίνεται σύμφωνα με τον Υπέρτατο Λόγο είναι το πραγματικό και ότι δεν είναι όμοιο με Αυτόν δεν είναι παρά μία τεχνητή ύπαρξη. Στο καθαρό φως αυτής της θείας ιδέας ο κόσμος καταξιώνεται και παύει να είναι ένα ανήθο συμβάν, λέγει ο Hegel. Ο Θεός είναι αφηρημένο υπέρτατο Ον, είναι πέρα και έξω από την ανθρώπινη πραγματικότητα. Ο Θεός, ως ενότητα του γενικού και του μερικού, εκφράζεται με την ιδέα της σάρκωσης του Λόγου. Η Θρησκεία είναι τόπος, όπου ο λαός εξηγεί στον ίδιο τον εαυτό του ό,τι θεωρεί ως αλήθεια. Η θρησκευτική συγκέντρωση της ψυχής εκδηλώνεται ως αίσθημα και λατρεία, είναι μία εκδήλωση της σκέψης. Η αναπαράσταση του Θεού μέσω της λατρείας συνιστά τη γενική ιδέα ενός λαού. Από την πλευρά αυτή η θρησκεία έχει στενή σχέση με την αρχή του Κράτους⁽⁹⁾. Η υποκειμενική ελευθερία δεν μπορεί να υπάρχει παρά

Γενικά σκοπός της Φιλοσοφίας της Ιστορίας, κατά τον Hegel, είναι ο θεοδικία, η δικαίωση των τρόπων με τους οποίους ενεργεί ο Θεός, ώστε οι άνθρωποι να μπορέσουν να συμφιλιωθούν με το γεγονός της ύπαρξης του κακού στον κόσμο⁽¹¹⁾. Φαίνεται ότι η όλη πορεία ανάπτυξης της ιδέας μιας υπέρτατης δύναμης που κυβερνά τα πάντα πέρασε από τρία μεγάλα στάδια⁽¹³⁾.

Πρώτο είναι το θεοκρατικό στάδιο, στο οποίο κυριαρχεί η ιδέα του Θεού. Οι νόμοι του Θεού είναι νόμοι του κόσμου και τα πάντα γίνονται σύμφωνα με τη βουλή του. Δεύτερο έρχεται το φυσιοκρατικό στάδιο. Στο θρόνο του Θεού κάθεται η Φύση, οι νόμοι του Θεού γίνονται νόμοι της Φύσης και η Θεία Πρόνοια γίνεται σχέδιο της φύσης ή φυσική επιλογή. Τελευταίο έρχεται το ιστορικό στάδιο. Στο θρόνο της θεάς Φύσης ανεβαίνει η θεά Ιστορία. Αυτή είναι ανώτατη δύναμη, που επιβάλλει τη βουλή της και τα σχέδιά της πάνω στους ανθρώπους, των οποίων οι πράξεις συνθέτουν ακριβώς την ιστορική πορεία.

γ) Οι αξίες της τέχνης και της γλώσσας

Η αναγκαιότητα της τέχνης και της κουλτούρας και κατά συνέπεια της παραγωγής των επιστημών για τη ζωή της κοινωνίας, σύμφωνα με το Hegel είναι πρωταρχική.

Οι τέχνες, που περιλαμβάνονται υπό το όνομα πλαστικές τέχνες, απαιτούν από την άποψη της τεχνικής την κοινωνική ζωή. Η ποίηση, στην οποία τα εξωτερικά μέσα είναι λιγότερο αναγκαία, κατεργάζεται το στοιχείο της άμεσης ύπαρξης, τη φωνή, και εκδηλώνεται με ένα πλήρως διαμορφωμένο ύφος, τη γλώσσα αυτή καθεαυτή, με ανώτερη διανοητική κατασκευή. Η γραμματική της γλώσσας είναι το έργο της σκέψης, η οποία αποκαλύπτει σ' αυτό τις κατηγορίες της, γράφει ο Hegel⁽¹³⁾.

Είναι γεγονός ότι με την πρόοδο του πολιτισμού η γλώσσα γίνεται πιο φτωχή και πιο υποβαθμισμένη. Είναι παράξενο το φαινόμενο ότι η πρόοδος πνευματικοποιημένη, εκδηλώνοντας και διαμορφώνοντας την ικανότητα του διαλογισμού, αμελεί αυτή τη λεπτολογία και την αντιπαρέρχεται. Η γλώσσα είναι γέννημα της θεωρητικής σκέψης, γιατί είναι η εξωτερική της εκδήλωση⁽¹⁴⁾. Χωρίς τη γλώσσα οι δραστηριότητες του νου δεν είναι δυνατές. Η γλώσσα αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία, από τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες. Υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και στη σκέψη. Η γλώσσα, κατά το Hegel, αναδύεται μέσα από τη σκέψη, είναι αποτέλεσμα της κίνησης της ιδέας. Η γλώσσα είναι ο Λόγος, ο οποίος, σύμφωνα με το Hegel, ανάγεται σε κοσμολογική αρχή, "ο Λόγος δι' ου τα πάντα εγένετο".

Κριτική του Εγγελιανισμού

Μία τόσο σημαντική φιλοσοφική θεωρία, όπως του Hegel

Popper, κατηγορείται ότι υπήρξε ο απολογητής του πρωσοικού εθνικισμού και ότι άσκησε κρατική φιλοσοφία⁽¹⁶⁾. Περισσότερο κατακρίνεται το έργο του "Φιλοσοφία της Φύσης" εξαιτίας ίσως της έλλειψης της κατάλληλης επιστημονικής προπαρασκευής του συγγραφέα, όπως γράφηκε σχετικά⁽¹⁷⁾.

Αντίθετα το έργο του Hegel "Φιλοσοφία της Ιστορίας" χαρακτηρίζεται ως μεγάλη σύλληψη και "βαθιά πρωτοπόρο και επαναστατικό"⁽¹⁸⁾. Εναντίον όσων επικρίσεων διατυπώνονται κατά του Εγγελιανισμού θα ήταν δυνατό να αντιταχθούν όχι ασήμαντες αντιρρήσεις. Όταν η ανθρώπινη σκέψη βρίσκεται προ μεγάλων προβλημάτων, το καλύτερο που έχει να κάνει δεν είναι να προχωρήσει σε βεβαιωμένες αποφάσεις, αλλά να εμβαθύνει στην ουσία της παρουσιαζόμενης προβληματικότητας. Μία τέτοια στάση συνιστά ο Αριστοτέλης, όταν εγκρίνει ως την καλύτερη μέθοδο έρευνας την απορητική⁽¹⁹⁾.

Ως φιλοσοφικό σύστημα ο Εγγελιανισμός είναι δυνατό να παρουσιάζει και θετικά και αρνητικά σημεία. Ο καθένας μας μπορεί να απαντήσει με το ναι ή με το όχι στα θεωρήματα του Hegel. Δεν μπορούμε όμως να μείνουμε αδιάφοροι μπροστά σ' αυτά, διότι, παρά το δύσκολο συγγραφικό ύφος τους, απασχολούν σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη.

Από τη γενόμενη θεώρηση των ιστορικών αξιών στη φιλοσοφία του Hegel συνάγεται ότι το τέμα προς το οποίο πορεύεται η ανθρωπότητα είναι η πραγμάτωση της ελευθερίας της. Η ιστορική πορεία της ανθρωπότητας οδηγεί στο απόλυτο κράτος και στην πλήρη ελευθερία. Δημιουργική αιτία των πάντων είναι η ιδέα, ο Λόγος, το Πνεύμα. Το Πνεύμα για να επιτύχει τους υψηλούς σκοπούς του χρησιμοποιεί τα κατώτερα κίνητρα της ανθρώπινης φύσης, όπως και εμείς χρησιμοποιούμε τα διάφορα οικοδομικά υλικά για να κατασκευάσουμε ένα σπίτι. Αυτό ο Hegel το ονόμασε "τέχνασμα του Λόγου". Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, παρατηρείται ότι στη ζωή της ανθρωπότητας κανένα μεγάλο έργο δεν πραγματοποιείται, χωρίς να υποκινούνται όσοι μετέχουν στην πραγμάτωσή του, από την ώθηση ισχυρών παθών. Γι' αυτό, λέγει ο Hegel, η ιστορία δεν είναι τόπος ευτυχίας⁽²⁰⁾. Οι περίοδοι ευτυχίας είναι σ' αυτήν λευκές σελίδες, γιατί είναι περίοδοι ομόνοιας, από τις οποίες λείπει η αντίθεση. Ο Hegel έχει παρουσιασθεί ως ένας προφήτης της ιστορίας. Είναι αλήθεια ότι έχει εμπνεύσει σε πολλούς ανθρώπους της εποχής μας μία λατρεία της φιλοσοφίας και της ιστορίας. Στο όνομά του πολλοί προβάλλουν την ιστορία μυθολογημένη και κηρύττουν ότι οι νόμοι της είναι άτεγκτοι. Διδάσκουν ότι το προπρωτοκοδικό αμάρτημα είναι να αντιστέκεται ο άνθρωπος στην ιστορία και ότι η καταδίκη του θα είναι, η αποβολή ή η απόρριψή του από αυτήν. Κανένας δεν μπορεί να αντιστατευ-

12. Αυτόθι.

13. G.W.F. Hegel, Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα, χ.χ., σελ. 73.

14. Αυτόθι.

15. Ε. Μπρεχιέ, Οι μεγάλοι Φιλόσοφοι, Αθήνα, χ.χ., σελ. 181.

16. Κ. Popper, Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της, τόμος II, Αθήνα 1982, σελ. 60, 122.

17. Ε. Μουτσοπούλου, Η πορεία του πνεύματος, Αθήνα 19752, σελ. 85-86.

18. Θ. Βείκου, Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα 1980, σελ. 48.

19. Κ. Γεωργούλη, Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα 1976, σελ. 155.

20. G.W.F. Hegel, Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα, χ.χ., σελ. 36.

Πίνακας επιλεγμένης Βιβλιογραφίας

- Acham, K.: Analytische Geschichtsphilosophie. Eine kritische Einführung, Freiburg-München, 1974.
- Aron, R.: La philosophie critique de l'histoire, Paris, 1969.
- Atkinson, R.F.: Knowledge and Explanation in History, London, 1978.
- Bauer, W.: Einführung in das Studium der Geschichte, Tübingen, 19282.
- Baumgarthen, H.M.: Kontinuität und Geschichte. Zur Kritik und Metakritik der historischen Vernunft, Frankfurt/M., 1972.
- Βείκου, Θ.: Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα, 1980.
- Του ιδίου: Ιστορία και Φιλοσοφία. Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της Φιλοσοφίας, Αθήνα, 1984.
- Bernheim, E.: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, Leipzig, 19034.
- Burckhardt, J.: Weltgeschichtliche Betrachtungen, München, 1978².
- Γεωργούλη, Κ.: Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα, 1976.
- Carr, E.H.: Τι είναι Ιστορία; Αθήνα, 1974.
- Hegel, G.W.F.: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Stuttgart, 1928.
- Του ιδίου: Die Vernunft in der Geschichte, Hamburg, 1970².
- Του ιδίου: Φιλοσοφία της Ιστορίας, Αθήνα, χ.χ.
- Herder, J.G.: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, Darmstadt, 1966².
- Kant, I.: Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, Berlin, 1968.
- Koselleck, R.: Wozu noch Historie? Geschichte und Theorie. Umrisse einer Historik, Frankfurt/M., 1976.
- Meinecke, F.: Die Entstehung des Historismus, München, 1959.
- Μουτσοπούλου, Ε.: Η πορεία του πνεύματος, Αθήνα, 1975².
- Του ιδίου: Φιλοσοφία της καιρικότητας, Αθήνα, 1984.
- Μπρεχιέ, Ε.: Οι μεγάλοι Φιλόσοφοι, Αθήνα, χ.χ.
- Nohe, J.: Das historische Bewusstsein, Frankfurt-Zürich, 1979.
- Popper, K.R.: The Poverty of Historicism, London-Boston, 1976².
- Του ιδίου: Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της, Αθήνα-Ιωάννινα, 1982².
- Thyssen, J.: Geschichte der Geschichtsphilosophie, Bonn, 19542.
- Toynbee, A.J.: A Study of History: Η σπουδή της Ιστορίας, (μ.τ.φ. Ν. Παπαρροδού), Αθήνα, 1970.
- Walsh, W.H.: An Introduction to Philosophy of History: Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας, (μ.τ.φ. Φ. Βώρου), Αθήνα 1982.

Παραλλαγές της έννοιας του μηδενός

Του ΓΕΩΡΓ. ΣΤΕΦ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

δρ. Φιλοσοφίας

Το «μηδέν» είναι θεμελιώδης έννοια της φιλοσοφίας και συναντάται μέσα στα συγγράμματα των φιλοσόφων συχνότατα με διάφορα περιεχόμενα. Αυτά τα περιεχόμενα θα περιγράψουμε και θα αναπτύξουμε σύντομα περαιτέρω με όσον γίνεται σαφή και πλήρη τρόπο.

Κατ' αρχήν το «μηδέν» ή άλλως «το μὴ εἶναι» δεν έχει σχέση με την έννοια του «κενού», διότι το «κενόν» είναι μόνον φυσική έννοια, σημαίνει ειδικότερα απουσία ή έλλειψη περιεχομένου και ουδέν πέραν τούτων. Η έλλειψη μπορεί να είναι έλλειψη υλικού στοιχείου ή και πνευματικού πάντως υπό πάσα περίπτωση είναι φυσική έννοια, διότι και στην περίπτωση ελλείψεως περιεχομένου πνευματικής ουσίας, γίνεται πάντοτε λόγος για μια φυσική συνθήκη ή κατάσταση και το «κενόν» υπάρχει μόνον κατ' αντίθεση προς το «πλήρες».

Το «μηδέν», ή «μὴ εἶναι» είναι πρωτίστως έννοια μεταφυσική - οντολογική κατ' αρχήν.

Αυτά σημαίνουν ειδικότερα ότι ο όρος «μεταφυσικόν μηδέν» είναι το διάστημα το επί της απάσης πραγματικότητας κατά το οποίο δεν υπήρχε απολύτως τίποτε.

Το «μεταφυσικό μηδέν» είναι το απόλυτο τίποτε, το οποίο δεν αντιτίθεται με κανένα τρόπο στο τίποτε, δεν υφίσταται δηλ. ούτε η αντίθετη έννοια, δηλαδή το «πλήρες».

να» εκφράζεται με τη σιωπή και μάλιστα την απόλυτη σιωπή. Επειδή όμως ανεξαρτήτως όλων αυτών, εκουσίως - ακουσίως, υπάρχει η συνείδηση του ανθρώπου, τότε υπάρχουν δύο δυνατότητες έναντι του μεταφυσικού μηδενός. Πρώτη η σιωπή· δια της σιωπής δε αυτοεκμηδενίζεται και η ίδια, δηλ. η συνείδηση, δεύτερο το να λέγει περί του μηδενός ό,τι θέλει. Στην περίπτωση αυτή αυθαιρετεί, περιγράφει δε κάτι με εντελώς προσωποκεντρικό, αυθαίρετο και εγωϊστικό τρόπο. Στην περίπτωση αυτή το «μηδέν», το «μὴ εἶναι» εμφανίζεται να έχει μια εξωτερική όψη και αυτή συναποτελείται από το σύνολο των αισθητών εντυπώσεων και των φανταστικών δημιουργιών.

Η εξωτερική όψη του «μὴ εἶναι» (του μηδενός) είναι όλα όσα βλέπουμε να γίνονται και να ξεγίνονται. Το «γίγνεσθαι» τότε βρίσκεται στη θέση του «εἶναι» και καλύπτει ένα «ουσιαστικό μηδέν». Το «γίγνεσθαι» παρέχει στη συνείδηση του ανθρώπου και στο εγώ του τη δυνατότητα να διαμορφώνει αυτό το Εγώ περί του γίγνεσθαι την οποιαδήποτε εντύπωση θέλει, επιθυμεί, επιδιώκει, ικανοποιεί εαυτό. Άρα όταν το αναμφισβητήτως υπάρχον ανθρώπινο πρόσωπο με τη συνείδησή του βλέπει απέναντί του ένα κόσμο ασταθή, ευμετάβλητο και με αρχήν και τέλος, τότε παρέχει εις εαυτό του το δικαίωμα να αυθαιρετεί κατά το «δοκούν» και να δημιουργεί περί του ένα

μηνείες είναι βουλευσιαρχικές, γενικώς θυμοκρατικές.

Το γνωσιολογικό μηδέν είναι κάτι το αντίστοιχον· εφ' όσον υπάρχουν μόνον ασταθείς καταστάσεις, μόνον δια των αισθήσεων μπορούμε να προσεγγίσουμε τα πράγματα· άρα δεν υπάρχει δυνατότης θεμελιώσεως και οικοδομήσεως της γνώσης, επιστήμης, αλήθειας κ.λπ.

Δεν συγκομίζονται ποτέ έγκυρες γνώσεις, όταν βλέπουμε μόνον ασταθή φαινόμενα απέναντί μας. Αυτό είναι το γνωσιολογικό μηδέν. Τότε κατασκευάζονται αυθαίρετες ερμηνείες. Παράλληλα το ηθικό μηδέν είναι κάτι το αντίστοιχο επίσης.

Δεν υπάρχουν σταθερές αξίες, σταθεροί νόμοι, σταθερά και αιώνια αξιώματα. Τα αποτελέσματα είναι συναφή και σχετικά προς το μεταφυσικό μηδέν.

Το ψυχολογικό μηδέν είναι μάλλον η σοβαρότερη συνέπεια της σύστοιχης έννοιας του μεταφυσικού μηδενός. Διότι το μεταφυσικό μηδέν προκαλεί κένωση της ψυχής, ψυχολογική αταξία και ταραχή και όλα τα δεινά αυτών των δεδομένων, δηλ. ψυχολογικό, μεταφυσικό μηδέν.

Το ψυχολογικό μηδέν σημαίνει απουσία αισθημάτων και μετά ταύτα σκέψεων, κατανοήσεων κ.λπ. Το ψυχολογικό μηδέν οδηγεί στην παράνοια, τη διανοητική σύγχυση και όλα τα προσπάνια αυτών· μόνον με τη

ενός αριθμού, μιας μονάδος ή περισσότερων, άρα σημαίνει πλήρη έλλειψη συγκεκριμένων αριθμητικών προσδιορισμών. Σε κάθε περίπτωση όλες αυτές οι διάφορες σημασίες του μηδενός είναι όλες συνέπειες του μεταφυσικού μηδενός.

Αντίθετα προς το μεταφυσικό «είναι», το οποίο μπορεί να τυχαίνει να είναι είτε μια ύλη, είτε μια φύση παντοτινή με εσωτερικές και εξωτερικές σταθερές και μεταβλητές, είτε ένας θεός ο οποίος κυβερνά τον κόσμο. Το μεταφυσικό μηδέν είναι μια άρνηση σταθερών δεδομένων μέσα στην όλη πραγματικότητα και δια τούτο μια επικύρωση της αξίας των θυμικών στοιχείων στην ερμηνεία του κόσμου και ουσιαστικά παραμερισμός των λογικών νοητικών δυνάμεων σε δεύτερη θέση όπισθεν παντός θυμικού στοιχείου.

Παρόμοια η στήριξη στο Θεϊόν ή στον Θεόν γενικώς για την ερμηνεία του κόσμου είναι επίσης χρήση των θυμικών στοιχείων στην ερμηνεία του κόσμου, οπότε δεν πρόκειται περί επιστημονικής λογικής ερμηνείας του κόσμου, άρα όχι έγκυρης ερμηνείας. Αυτές είναι κατά κανόνα οι θρησκευτικές ερμηνείες του κόσμου και μάλιστα εκείνες των ακραίων και μονοθεϊστικών θρησκειών.

Η έγκυρη λογική ερμηνεία του όντος (κόσμος - φύσις - ιστορία κ.λπ.)

είναι αυτή που στηρίζεται σε παραδοχή σταθερών δεδομένων μέσα στο όν και την άρση της γενικής ασάθειας και ρευστότητας του κόσμου. Οι μόνοι και πρώτοι φιλόσοφοι μέσα στην φύση ήταν οι Έλληνες σοφιστές. Για τούτο οι Έλληνες είναι οι ουσιαστικά πρώτοι και μόνοι θεμελιωτές της γνήσιας λογικής ερμηνείας και του γνήσιου επιστημονικού πνεύματος.

Όσοι τα μεταγενέστερα χρόνια ώθησαν προς τα άνω την επιστημονική έρευνα κυρίως σαφώς ή ασαφώς, εστηρίχθησαν στην αρχαία Ελληνική μεταφυσική. Δηλ. στην άποψη ότι υπάρχει το «είναι» και δεν υπάρχει το «μη είναι», σ' αυτό που ο μέγας Παρμενίδης διετύπωσε με τον περίφημο μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας στίχο του:

«Έστι γαρ είναι, μηδέν δε ουκ εστιν»

Για να υπάρξει λοιπόν λογική ερμηνεία του κόσμου, δηλ. επιστήμη και φιλοσοφία, απαιτείται να ισχύει το ανώτερο «αξίωμα» του Παρμενίδη. Εάν αντίθετα ισχύει το «μηδέν» γενικώς, γενικώς τότε ισχύει και ο μηδενισμός υπό όλες τις μορφές του και όλες οι δραματικές του συνέπειες για τον άνθρωπο, διότι οι βουλήσεις, τα σχέδια και οι πράξεις τού παντοδύναμου Θεού είναι πάντοτε γενικώς απροσδιόριστες. Αλλά τότε δεν είναι δυνατή η λογική ερμηνεία του κόσμου, δηλ. η

επιστήμη και η φιλοσοφία. Οπότε η λύση βρίσκεται στην αληθή ανταπόκριση του Νου του ανθρώπου, με την πραγματικότητα, δηλ. ότι η φύση υπακούει στα αξιώματα της στατικότητας, οπότε κατ' αναφοράν προς αυτήν είναι δυνατή πάσα λογική ερμηνεία του κόσμου· και κατ' αναφοράν προς την ψυχήν, που είναι χώρος απροσδιοριστίας, λογικού χάους και θαυμάτων, δηλ. στροφής από την απελπισία στην ελπίδα, εκ της «αμαρτίας στην αγνότητα, εκ της ταραχής στη γαλήνη και την ηρεμία είναι δυνατή η σωτηρία» εκ παντός ψυχικού δεινού. Αυτό το ευάρεστο και ευτυχές ενδεχόμενο είναι δυνατό με την πίστη στον Παντοδύναμο Θεό, κυρίως της Χριστιανοσύνης, διότι αυτός είναι ο Θεός της ψυχικής σωτηρίας. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις θεμελιώνεται αφ' ενός στην αρχαία οντολογία η λογική, επιστημονική, φιλοσοφική ερμηνεία του κόσμου και επί της Χριστιανικής οντολογίας θεμελιώνεται η πίστη στο θαύμα της ψυχικής σωτηρίας, υπό κάθε έννοια, δηλ. προθανάτως και μετά ταύτα στους αιώνες. Στα δύο αυτά πνευματικά βάθρα συμπυκνώνεται το νόημα του ελληνικού πολιτισμού, της προχριστιανικής και μεταχριστιανικής εποχής, δηλ. το νόημα του γνησιότερου ανθρωπιστικού πολιτισμού της ιστορίας όλης.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ

Για δέκατη χρονιά συνεχίζονται από την Τετάρτη,
16 Οκτωβρίου, ώρα 20.00

τα φιλοσοφικά συμπόσια

του Κέντρου Δικανικών Μελετών

Τετάρτη, 11 Δεκεμβρίου

Ι. Πασιώτη, Περί κακίας, ακρασίας και εγκρατείας

Τετάρτη, 8 Ιανουαρίου 2002

καθ. Γεώργιος Κοντογιώργης, Η δημοκρατία ως ελευθερία

Η γυναικεία φιλοσοφική διανόηση κατά την αρχαιότητα

Του ΧΡ. Ν. ΠΟΛΑΤΩΦ
δρ. Φιλοσοφίας

«Σ' ολόκληρη την Ιστορία τίποτε δεν είναι τόσο εκπληκτικό και τόσο δύσκολο να περιγραφεί, όσο η αιφνιδία άνοδος του πολιτισμού στην Ελλάδα. Πολλά από όσα δημιουργούν τον πολιτισμό υπήρχαν ήδη επί χιλιάδες χρόνια στην Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία και είχαν απλωθεί από εκεί στις γειτονικές χώρες. Αλλά ορισμένα στοιχεία έλειπαν, ωστόσο τα προμήθευσαν οι Έλληνες»¹.

Η Φιλοσοφία, όπως τουλάχιστον διαμορφώθηκε στην Αρχαία Ελλάδα, δεν απετέλεσε απλώς εννοιολογικό αντικατοπτρισμό της πραγματικότητας, αλλά κατευθυντήριο όρο, παρέχοντας τη δυνατότητα στους ανθρώπους, που προβληματίζονταν και ερευνούσαν τα ουράνια και τα επίγεια, να συνειδητοποιήσουν την ιστορική συμβολή τους στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας.² Και τούτο διότι η Φιλοσοφία αποβαίνει κοσμογονική δύναμη, η οποία αναζητεί και στη συνέχεια ορίζει ό,τι εξασφαλίζει τον άνθρωπο³, επειδή η έρευνα της «αλήθειας» δεν υφίσταται, για να λησμονεί το άτομο την ύπαρξή του μέσα στο κοσμογονικό άπειρο ή στην απεραντοσύνη των φιλοσοφικών συλλογισμών, αλλά αποτελεί τον καθοριστικό δείκτη της αυτοσυνειδησίας του σε σχέση προς τα πρόσωπα και τα πράγματα.

Ωστόσο, κακώς θεωρήθηκε από τις ιστορικές κοινωνίες ότι η Φιλοσοφία υπήρξε προνόμιο ειδικής μερίδας ιδιοφυών ανδρών, που είχαν την απαιτούμενη μόρφωση και τον διαθέσιμο χρόνο να συζητούν και να στοχάζονται.

να αρνηθεί κάποιος την οποιαδήποτε συμβολή τους, άμεση ή έμμεση, μικρή ή μεγάλη, στη διδασκαλία και διάδοση των φιλοσοφικών θεωριών που έγιναν γνωστές κατά τη διάρκεια της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Έτσι, για παράδειγμα, μεταξύ των 235 Πυθαγορείων, που πρώτοι χρησιμοποίησαν τον όρο «Φιλοσοφία», αναφέρονται 17 γυναίκες, όπως παραδίδει ο πίνακας που κατήρτισε ο Ιάμβλιχος. Είναι γνωστό επίσης ότι μετά το θάνατο του Πυθαγόρα η σύζυγός του Θεανώ, η οποία υπήρξε συγγραφέας φιλοσοφικών έργων χαμένων σήμερα, ανέλαβε την επιστασία της Σχολής του.⁴ Παραδίδονται ακόμη γυναικεία ονόματα, όπως της Αριγνώτης, της Περικτιόνης, αποσπάσματα της οποίας διέσωσε ο Στοβαίος από δύο έργα σε δωρική διάλεκτο (Περί σοφίας, Περί γυναικός αρμονίας), της Μελίσσης, καθώς και το όνομα Δαμώ, θυγατέρας του Πυθαγόρα, οι οποίες συμμετείχαν ενεργώς στο φιλοσοφικό στοχασμό των Πυθαγορείων.

Στο ίδιο κλίμα των οπαδών του Πυθαγόρα μπορεί να ενταχθεί και η Πυθαγορεία

του Περικλή, ως μαθήτρια του συμπατριώτη της Αναξαγόρα,⁸ όχι μόνο γύρω από πολιτικά και ρητορικά θέματα, αλλά και ερωτικά, τα οποία έγιναν ίσως αφορμή συκοφαντίας των Αθηναίων προς το πρόσωπό της.⁹

Άλλες γυναίκες, που ασχολούνταν με τη Φιλοσοφία, ανήκαν στον κόσμο των επιφανών εταίρων της εποχής, αναστρέφονταν με γνωστούς φιλοσόφους, μετείχαν σε συζητήσεις κατά τη διάρκεια συμποσίων και γεφυρώνων, πολλές φορές, διαφωνίες ή αντεγκλήσεις των συζητητών με τον τρόπο τους. Η περίφημη «αρχαίη» εταίρα Λαΐς της Κορίνθου διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Αρίστιππο τον Κυρηναίο, ιδρυτή της Ηδονιστικής Φιλοσοφίας¹⁰. Εγνώριζε όμως καλά και τον κυνικό Διογένη¹¹, που φιλοδοξούσε να αναμορφώσει τις ηθικές αντιλήψεις των Αθηναίων της εποχής του, από τον οποίο όμως δεν είχε να εισπράξει παρά ύβρεις και προπηλακισμούς. Εγνώριζε ακόμη τον αγνό και εγκρατή Ξενοκράτη,¹² αρχηγό της Ακαδημίας, την οποία διηύθυνε μέχρι τον θάνατό του.

Στην Ακαδημία μεταξύ των οπα-

οι πέντε θυγατέρες του Διοδώρου που ήταν προϊστάμενος αυτής της Σχολής, δηλαδή η Μεταξένη, η Αρτεμισία, η Αργεία, η Θεογίνης και η Παντάκλεια.

Μεταξύ των Κυνικών αναφέρεται η Ιππαρχία, που φαίνεται ότι υπήρξε πλούσια και ωραία γυναίκα και η οποία τελικώς αγάπησε τον Κρότωνα το Θηβαίο και μοίρασε μαζί του τα υπάρχοντά της στους φτωχούς, ακολουθώντας τον τρόπο ζωής του φιλοσόφου συζύγου της.

Η αγάπη του γυναικείου φύλου προς τη Φιλοσοφία εξετεινέτο, όπως φαίνεται, και στον αυτοκρατορικό κύκλο της Ρώμης. Έτσι, η Πλωτίνα, σύζυγος του αυτοκράτορα Τραϊανού, που ανήκε στις τάξεις των Επικουρείων, φαίνεται ότι επέδρασε, μετά το θάνατο του Τραϊανού, στο δεύτερο σύζυγό της, Αδριανό, τον οποίο η ίδια είχε ανεβάσει στον θρόνο, ώστε να αναδιοργανωθεί η Σχολή των Επικουρείων.

Πολλές γυναίκες διακρίθηκαν και μεταξύ των Νεοπλατωνικών, όχι μόνο ως θιασώτες, αλλά και ως δασκάλες του φιλοσοφικού στοχασμού. Τέτοιες υπήρξαν η Σωσίπατρα, μητέρα και δασκάλα του φιλοσόφου Αντωνίου, η Ασκληπιογένεια, θυγατέρα του Αθηναίου φιλοσόφου Πλουτάρχου (όχι του ιστορικού από τη Χαιρώνεια), η Θεοδώρα, καθώς και η μαθηματικός

φιλόσοφος Υπατία από την Αλεξάνδρεια, θυγατέρα του μαθηματικού Θέωνος και, σύμφωνα με τη Σούδα, σύζυγος του φιλοσόφου Ισιδώρου (κατ' άλλους υπήρξε άγαμη), η οποία στη φημισμένη Σχολή της σχολίαζε στους πολυάριθμους μαθητές της Πλάτωνα και Αριστοτέλη.

Επομένως, η προσφορά των γυναικών στη φιλοσοφική ζωή και διανόηση της αρχαιότητας δεν ήταν ασήμαντη, όπως άφησαν κατά καιρούς να υπονοηθεί η ανδρική μεροληψία και αυταρέσκεια. Αν η συμμετοχή αυτή του γυναικείου φύλου κριθεί με βάση τις τότε κοινωνικές συνθήκες και τον αυστηρό περιορισμό των περισσότερων γυναικών στα οικιακά τους καθήκοντα, τότε είναι δυνατόν να θεωρηθεί πολύ αξιόλογη η προσφορά όσων γυναικών, αφηφώντας τις συκοφαντίες και τις ύβρεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, κατόρθωσαν να τονίσουν όχι μόνο την παρουσία τους αλλά και την ενεργό συμμετοχή τους στον καθημερινό προβληματισμό και τη φιλοσοφική σκέψη της εποχής τους. Απέδειξαν δηλαδή ότι οι γυναίκες της αρχαιότητας δε χρησιμοποιούν μόνο στην αναπαραγωγή του είδους, ούτε είχαν μοναδικό προορισμό να δίνουν στους συζύγους τους γνήσια παιδιά, αλλά διαπνέονταν και από πνευματικά ιδανικά.¹⁵

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Bertrand Russel, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μετάφρ. Αιμ. Χουρμουζίου, εκδ. Ι. Δ. Αρσενίδη, Αθήνα 1946, κεφ. 1ο.
2. Πρβλ. Ed. Zeller, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μετάφρ. Χρ. Θεοδωρίδη, Αθήνα 1942, σ. 3.
3. Πρβλ. Σπ. Γ. Μοσχονά, *Φιλοσοφικές αρχές*, Αθήνα 1979, σσ. 12 και 19.
4. Διογ. Λαερτ. Περί βίων, δογμάτων και αποφθεγμάτων των εν Φιλοσοφία ευδοκίμησάντων, Ρατίς 1850, Η', α.214, 19-31.
5. ό.π., Η', α206, 39-41.
6. Βλ. Ιων. Ν. Θεοδωρακοπούλου, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Αθήνα 1964, σ. 113-114.
7. Πλ. Μενέξ IV b-c και XXII d (Lipsiae). Επίσης Πλουτ. Περικλ. 165α-β (Budé).
8. Διογ. Λαερτ. Β, γ, σσ. 34-36.
9. Πρβλ. Πλουτ. Περικλ. 165 ε και 169 d.
10. Διογ. Λαερτ. Β, η 51, 2 κ εξ.
11. Βλ. Η. Leisegang, *Die hellenistische Philosophie*, 1923, σσ. 56-62.
12. Διογ. Λαερτ. Δ, β 94, 40-42.
13. ό.π., Γ, 46.
14. ό.π., Γ, 79, 23-24.
15. Πρβλ. Claude Mossé, *Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μετάφρ. Αθ. Δ. Στεφανή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1991.

Συμπόσια γνωσιολογίας, μεθοδολογίας και λογικής

Στο Κέντρο Δικανικών Μελετών (Σαρανταπήχου 5 και Αγ. Ισιδώρου 35, Λυκαβηττός) συνεχίζονται και κατά τη νέα ακαδημαϊκή περίοδο τα συμπόσια γνωσιολογίας, μεθοδολογίας και λογικής που διευθύνει η κα Άννα Κελεσιδίου, δρ.φ., πρ. διευθύντρια του Κέντρου Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών και αντεπιστάλλον μέλος της Ακαδημίας

Τετάρτη, 15 Ιανουαρίου 2002

καθ. Ανδρέας Παναγόπουλος, Ορφείας και Διόνυσος, από το μυστικισμό στο θέατρο

Τετάρτη, 29 Ιανουαρίου

Ακαδημαϊκός - Καθηγητής Ευάγγελος Μουτσόπουλος

Τετάρτη, 12 Φεβρουαρίου

δρ. Γεώργιος Αραπατζής και Costanca Marcondes -

Φιλοσοφικές ιδέες στη θεωρία του χάους

Του ΑΝΤΩΝΗ Ε. ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ
τ. δρ. Θεωρητικής Μετεωρολογίας του Ε.Μ.Π.

Η έννοια του «χάους», σε αντιδιαστολή με την έννοια της «τάξης», είναι έννοια γνωστή στην καθημερινή μας ζωή, και σημαίνει ακαταστασία, ανοργανωσιά, απουσία ελέγχου και προβλεψιμότητα, επειδή κανείς δεν ξέρει πού μπορεί να οδηγήσει μια χαώδης κατάσταση. Το χάος μάς τρομάζει και πάντα προσπαθούμε να το αποφυγούμε.

Η λέξη συνδέεται συνήθως και με τις δοξασίες για τη δημιουργία του Σύμπαντος. Στο Ησίοδο, τον Οβίδιο, τις παραδόσεις των Βαβυλωνίων, των Κινέζων, των αρχαίων Ελλήνων και στις διάφορες θρησκείες, συναντούμε το χάος σαν μια κατάσταση που προϋπήρχε της δημιουργίας του κόσμου. Οι δοξασίες αυτές, είναι βέβαια, αστήρικτες για τον απλό λόγο ότι δεν έχει νόημα η λέξη «πριν» από τη δημιουργία του κόσμου. Από την εποχή του Ιερού Αυγουστίνου (5ος αι. μ.Χ.), και μέχρι σήμερα, έχει γίνει δεκτή η θέση ότι ο χρόνος δημιουργήθηκε, κι αυτός, μαζί με τη δημιουργία όλων των άλλων στοιχείων του Σύμπαντος.

Ωστόσο, η δοξασία αυτή είναι ενδεικτική της έννοιας που οι άνθρωποι δίνουν στη λέξη «χάος».

Αντίθετα η έννοια της τάξης είναι συνδεδεμένη με το Σύμπαν. Βλέπουμε και θαυμάζουμε την αρμονία, λέξη που τη συσχετίζουμε με την τάξη, μια αρμονία που υπάρχει γύρω μας και που τη φανταζόμαστε να υπάρχει παντού στο Σύμπαν.

Η Φύση μάς προσφέρει ευχάριστες συμμετρίες όπως είναι π.χ. η ελικοειδής διάταξη των οσφράκων των κοχυλιών, τα τέλεια κυβικά σχήματα των ορυκτών κρυστάλλων, η φαντασμαγορία των εξαγωνικών σχημάτων στις νιφάδες του χιονιού και το αξιοσημείωτα συμμετρικό σχήμα των ζώων και των ανθρώπων ως προς ένα διάμηκες μέσο επίπεδο τους.

Οι σπειροειδείς γραμμές των οσφράκων και των κοχυλιών, οι χαυλιόδοντες του ελέφαντα, τα κέρατα της κασίκας, τα νύχια των καναρινιών και πολλά άλλα, είναι λογα-

φαινόμενα, και να επιτρέπουν την πρόβλεψη της μελλοντικής συμπεριφοράς κάθε φυσικού συστήματος με βάση αυτούς τους νόμους.

Πρόδος της επιστήμης συμβαίνει όταν ανακαλύπτονται νέοι φυσικοί νόμοι που να επεκτείνουν τον έλεγχό μας και σε φαινόμενα που έως τότε δεν ήταν δυνατό να ελεγχθούν με τους παλιούς νόμους. Επίσης πρόδος της επιστήμης συμβαίνει όταν δύο ομάδες φυσικών φαινομένων, που ελέγχονταν με ξεχωριστούς ως τότε νόμους, ενοποιούνται σε μία ομάδα που ελέγχεται, πλέον με καινούργιους ενοποιημένους νόμους. Αυτό συνέβη π.χ. όταν ο ηλεκτρισμός και ο μαγνητισμός ενοποιήθηκαν από τον Maxwell στα μέσα του 19ου αι. στον ηλεκτρομαγνητισμό, όταν η ύλη και η ενέργεια ενοποιήθηκαν από τον Einstein στην περίφημη εξίσωσή του $E=mc^2$ στις αρχές του 20ού αι., και όταν ο χρόνος και ο χώρος, δύο ξεχωριστές ως τότε έννοιες, ενοποιήθηκαν στην έννοια του χωροχρόνου πάλι από τον Einstein.

Έτσι προχώρησε η επιστήμη από την εποχή του Γαλιλαίου (1564-1642), μέχρι περίπου τις αρχές του 20ού αι., εξελισσόμενη, με νόμους που ήλεγχαν τα φυσικά φαινόμενα στα οποία αναφέρονταν, και επέτρεπαν την πρόβλεψη της μελλοντικής συμπεριφοράς των φυσικών συστημάτων.

Η επιτυχία στην παραπάνω πρόβλεψη οδήγησε τον Γάλλο μαθηματικό και αστρονόμο Laplace (1749-1827) να διατυπώσει τη θεωρία του, του «επιστημονικού ντετερμινισμού». Ο Laplace υπέθεσε ότι υπήρχε, ή έπρεπε να υπάρχει, ένα σύνολο φυσικών νόμων που θα επέτρεπε τον προσδιορισμό, με απόλυτη ακρίβεια, της εξέλιξης του Σύμπαντος.

Αυτή η θεωρία είχε δύο σπουδαίες συνέπειες.

1. Έκανε τους ανθρώπους να πιστέψουν ότι η επιστήμη, και μόνο, ήταν πανάκεια που μπορούσε να λύσει όλα τα προβλήματα, φυσικά και μεταφυσικά, που έχουν σχέση με το Σύμπαν και τον άνθρωπο. Δεν υπήρχε τίποτα άλλο εκτός από την επιστήμη, και όλες οι φιλοσοφικές ή θρησκευτικές

γεί αυτή η δοξασία.

Έτσι είχαν τα πράγματα μέχρι τις αρχές του περασμένου 20ού αιώνα.

Την εποχή εκείνη τα μέσα παρατήρησης και έρευνας είχαν κατά πολύ βελτιωθεί τεχνολογικά, και καινούργια φαινόμενα σημειώθηκαν, που δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθούν με τις ως τότε θεωρίες. Η ανθρωπότητα ενδιαφερόταν τώρα για πιο βαθειά έρευνα του μακρόκοσμου και του μικρόκοσμου.

Στη διάρκεια του 20ού αιώνα διατυπώθηκαν τρεις κυρίως θεωρίες στη φυσική, που άλλαξαν τα πιστεύω μας, και έδωσαν αφορμή για μεγάλα επιτεύγματα και τολμηρές φιλοσοφικές σκέψεις. Είναι η «Θεωρία της σχετικότητας», η «Κβαντική θεωρία» και η «Θεωρία του Χάους», στην οποία και αναφέρεται αυτό το άρθρο.

Είδαμε την έννοια που είχαμε δώσει στη λέξη «χάος» από πολύ παλιά. Ο σημερινός επιστημονικός ορισμός της λέξης είναι λίγο διαφορετικός.

Χάος είναι η απρόβλεπτη συμπεριφορά η οποία μπορεί να φανεί σε φυσικά συστήματα που υπακούουν σε καθοριστικούς (ντετερμινιστικούς) νόμους, σαν αποτέλεσμα της ευαισθησίας τους σε μεταβολές των αρχικών τους συνθηκών, ιδία όταν οι μεταβολές αυτές εξαρτώνται από ένα μεγάλο πλήθος μεταβλητών.

Η προβλεπόμενη συμπεριφορά με βάση καθοριστικούς νόμους, όπως προβλέπει η θεωρία του Laplace, είναι τάξη, και η τάξη είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του Σύμπαντος, όπως είπαμε και στην αρχή του άρθρου. Αλλά στο Σύμπαν δεν υπάρχει μόνο τάξη και αρμονία. Υπάρχουν και φαινόμενα που υπακούουν μεν σε καθοριστικούς νόμους, αλλά η συμπεριφορά τους δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί με βάση αυτούς τους νόμους.

«Χαοτικά» συστήματα είναι εκείνα στα οποία μια αυθαίρετα μικρή διαφοροποίηση στις αρχικές τους συνθήκες, μπορεί να προκαλέσει απρόβλεπτα μεγάλες διαφοροποιήσεις στις τελικές τους καταστάσεις.

Ένα κλασικό παράδειγμα χαοτικού συστήματος είναι ένας κώνος που στηρίζεται σε ένα τραπέζι με την κορυφή του. Οι νόμοι της πτώσης των σωμάτων είναι γνωστοί, και η πτώση του κώνου υπακούει σ' αυτούς τους νόμους, αλλά είναι αδύνατο να προβλεφθεί προς τα πού θα πέσει ο κώνος. Μια ανεπαίσθητη κίνηση του χεριού που θα ακουμπήσει τον κώνο στο τραπέζι, ένα ανεπαίσθητο φύσημα το αέρα του δωματίου ή ο,τιδήποτε άλλο, θα προκαλέσει την πτώση του κώνου προς τη μία ή την άλλη πλευρά.

νόμοι που κυβερνούν τη σωματική και ψυχική μας υγεία. Αυτούς τους νόμους τους ξέρουν καλύτερα οι γιατροί και οι βιολόγοι. Όμως είναι γνωστό το αξίωμα που οι κύκλοι και αυτοί προβάλλουν, ότι δηλ. δεν υπάρχουν αρρώστιες, αλλά άρρωστοι. Αυτό σημαίνει μια δόση απροβλεψιμότητας στην εξέλιξη μιας αρρώστιας, δηλ. μια δόση χάους. Μια ανεπαίσθητη μεταβολή μιας παραμέτρου, που ούτε ο ίδιος ο άρρωστος συνειδητοποιεί, μπορεί να αλλάξει σημαντικά τη συμπεριφορά του στην αρρώστια και να προβληματίσει τον γιατρό.

Πολλές φορές ο ρυθμός λειτουργίας της καρδιάς μας γίνεται, λίγο ή πολύ, ακανόνιστος. Αυτό είναι χάος.

Ο κόσμος μας είναι σύνθετος από τάξη και χάος.

Η αρχή της επιστημονικής διερεύνησης των χαοτικών συστημάτων έγινε το 1890 από το Γάλλο μαθηματικό και φιλόσοφο Henri Poincaré (1854-1912), κάτω από τις ακόλουθες συνθήκες.

Το 1887 ο βασιλιάς Oscar II της Σουηδίας προσέφερε ένα βραβείο 2.000 κορονών για τη λύση του ερωτήματος εάν οι πλανήτες θα εξακολουθήσουν για πάντα να κινούνται στις σημερινές τους τροχιές ή όχι.

Ο Poincaré απάντησε το Νοέμβριο του 1890 με τη δημοσίευση ενός σημειώματος που αναφερόταν στο γνωστό στους επιστήμονες «πρόβλημα των τριών σωμάτων» δηλ. στο κατά πόσον είναι δυνατόν να προβλεφθούν οι μελλοντικές θέσεις και ταχύτητες τριών σωμάτων στο χώρο, όταν αυτά τα στοιχεία τους είναι γνωστά σε μια αρχική τους κατάσταση.

Για δύο σώματα το πρόβλημα είναι λυμένο από το 1687 από τον Άγγλο φυσικό και μαθηματικό Νεύτωνα. Για τρία σώματα το πρόβλημα είναι άλυτο μέχρι σήμερα. Ο Poincaré το πλησίασε χωρίς να το λύσει, προσπαθώντας όμως για τη λύση, εισήγαγε την άποψη ότι ένα συμβάν που το θεωρούμε τυχαίο, μπορεί να μην είναι τέτοιο, αλλά να είναι υποχρεωτική συνέπεια μιας προηγούμενης κατάστασης, κάτω από συνθήκες που εμείς δεν μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε. Χωρίς να το ξέρει ο Poincaré πλησίασε πρώτος στην έννοια του χάους. Η άποψή του είναι πολύ κοντά στον ορισμό του χάους που έχουμε δώσει.

Η σπουδαιότητα της συμβολής του Poincaré στη μελέτη των χαοτικών συστημάτων έγκειται στην εισαγωγή της έννοιας ενός φανταστικού χώρου με διαστάσεις όσες και οι παράμετροι που επηρεάζουν το σύστημα. Μια περαιτέρω επεξεργασία σ' αυτό το χώρο δίνει την δυνατότητα γραφικής

των Η/Υ στη μελέτη των μετεωρολογικών προβλέψεων, καθιερώνοντας έτσι την εφαρμογή τους.

Η νέα εποχή στην μελέτη της δυναμικής του χάους, άρχισε με τον Αμερικανό μετεωρολόγο Edward Lorenz ο οποίος δημοσίευσε το 1963 ένα σχετικό άρθρο στην εφημερίδα «Journal of Atmospheric Science».

Θέλοντας να τονίσει την εξαιρετικά ευαίσθητη εξάρτηση της εξέλιξης ενός συστήματος από τις, ελαχιστότατες έστω, μεταβολές της αρχικής του κατάστασης, ο Lorenz διατύπωσε το ερώτημα:

«Μπορεί το πέταγμα μιας πεταλούδας π.χ. στη Βραζιλία να προκαλέσει έναν τυφώνα στο Τέξας;»

Το ερώτημα αυτό είναι γνωστό σε όλους όσοι ασχολούνται με τη θεωρία του χάους και καθιερώθηκε με την ονομασία «butterfly effect».

Σήμερα οι επιστήμονες, στην έρευνα ενός χαοτικού συστήματος, προσπαθούν με τη βοήθεια Η/Υ, να μιμηθούν μια γνωστή πραγματική του κατάσταση, και με μεταβολές, έστω και ελάχιστες, πιθανών παραμέτρων, να βρουν μια μελλοντική του συμπεριφορά και να προσεγγίσουν σε μια ή περισσότερες μαθηματικές εξισώσεις. Για την ώρα δεν ξέρουμε αν και κατά πόσο αυτό έχει γίνει κατορθωτό, με την ακρίβεια που απαιτείται. Η ελπίδα πάντως παραμένει.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι νέες θεωρίες του 20ού αιώνα, και μαζί, φυσικά, και η θεωρία του χάους, που στοιχεία της αναφέρθηκαν εδώ, σημάδεψαν, συν τοις άλλοις, και ένα σπουδαίο γεγονός. Απελευθέρωσαν την ανθρώπινη σκέψη από τη στενή δικτατορία της λογικής. Άφησαν τη φαντασία των ανθρώπων να αναπτυχθεί, χωρίς περιορισμούς, και την κατέστησαν σημαντικό, και αυτή, παράγοντα των επιστημονικών επιτευγμάτων. Η φιλοσοφία επανέκτησε, στις μέρες μας, τον σημαντικό ρόλο της στην πρόοδο της ανθρώπινης επιστήμης. Για πρώτη φορά στην ιστορία της επιστημονικής σκέψης, εισήχθη από τον Poincaré, στα τέλη του 19ου αι., η έννοια του χώρου με διαστάσεις περισσότερες από τις γνωστές τρεις. Η έννοια αυτή επεκτάθηκε και συμπληρώθηκε από τον Γερμανό μαθηματικό David Hilbert (1862-1943), ο οποίος εισήγαγε τον τόσο χρήσιμο στην κβαντομηχανική, «χώρο Hilbert», έναν χώρο με άπειρες διαστάσεις.

Είμαστε όλοι εξοικειωμένοι με τον χώρο μας των τριών διαστάσεων (μήκους, πλάτους και ύψους), διαστάσεις με τις οποίες μπορούμε να ορίσουμε τη θέση ενός αντικειμένου στον χώρο αυτόν. Μετά τον Einstein έγινε κατανοητό ότι δεν αοκεί να ορίζουμε ένα αντικείμενο με μόνη

παραμέτρους, τότε χρειαζόμαστε έναν χώρο με διαστάσεις όσες και οι παράμετροι, δηλ. περισσότερες από τρεις, για να παραστήσουμε σ' αυτόν τη συμπεριφορά του συστήματος. Έτσι γεννήθηκε η ιδέα των, τόσο πολύτιμων για την νεώτερη φυσική, χώρων πολλών διαστάσεων. Οι χώροι αυτοί είναι επινόηση της φαντασίας των επιστημόνων. Δεν γνωρίζουμε αν είναι πραγματικοί, γιατί είναι έξω από τις δυνατότητες της ανθρώπινης συνείδησης, ωστόσο η αποδεδειγμένη χρησιμότητά τους, τους δίνει υπόσταση, είτε υπάρχουν πραγματικά είτε όχι.

Ο καθηγητής της θεωρητικής φυσικής στο Πανεπιστήμιο του Νιούκαστλ Paul Davis στο βιβλίο «Θεός και Μοντέρνα Φυσική», φαντάζεται ένα ον που είναι δυνατόν να υπάρξει έξω από τον τρισδιάστατο, ή έστω τετραδιάστατο, χώρο μας, σε έναν χώρο απείρων διαστάσεων και να επηρεάζει, ενεργητικά ή παθητικά, τα φυσικά φαινόμενα του δικού μας χώρου. Το ον αυτό δεν μπορούμε, φυσικά, να το συνειδητοποιήσουμε, δεν μπορούμε όμως και να αρνηθούμε κατηγορηματικά την ύπαρξή του. Πρόκειται, βέβαια, για τον Θεό, ή όπως αλλιώς τον ονομάζουν διάφορες θρησκείες, την ύπαρξή του οποίου όσοι είναι ακόμα πιστοί στην παντοδυναμία του επιστημονικού ντετερμινισμού, αρνούνται κατηγορηματικά.

Θα επανέλθουμε τώρα στα περί χάους και τάξης του Σύμπαντος, για να αναπτύξουμε μια ακόμα φιλοσοφική άποψη, που προκύπτει από εκεί.

ΑΣ αναφερθούμε, δι' ολίγων, στο γνωστό δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα το οποίο διατυπώθηκε το 1850 από τον Γερμανό φυσικό Rudolf Clausius και θεωρείται μέχρι σήμερα το σημαντικότερο αξίωμα για την ανίχνευση της πορείας του Σύμπαντος από την πλευρά της θερμοδυναμικής.

Το αξίωμα αυτό λέει, με απλά λόγια, πως κάθε ενεργειακή μεταβολή στο Σύμπαν προσθέτει αταξία σ' αυτό, και ακόμα δυσχεραίνει την οποιαδήποτε παραγωγή έργου μέσα του.

Επειδή δισεκατομμύρια δισεκατομμυρίων μεταβολές, που συμβαίνουν στο Σύμπαν κάθε στιγμή, διέπονται, στη συντριπτική πλειονότητά τους, από αυτό το δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα, συνάγεται ότι η αταξία και ανικανότητα παραγωγής έργου στο Σύμπαν διαρκώς αυξάνονται, και, φυσικά, θα ελθεί κάποτε κάποια στιγμή που και η αταξία και η ανικανότητα παραγωγής έργου θα πλημμυρίσουν όλο το Σύμπαν. Αυτό θα σημάνει και τον θάνατό του. Είναι ο λεγόμενος «θερμικός θάνατος» του Σύμπαντος.

Από αυτόν τον συλλογισμό προκύπτει και το ότι το Σύ-

μόνων προς τη διατύπωση της ποθητής ενιαίας θεωρίας (G.U.T.), και του ενιαίου νόμου που θα διέπει κάθε είδους δραστηριότητα στο Σύμπαν. Αυτό σημαίνει την πλήρη επικράτηση ενός καθολικού ντετερμινισμού, δηλ. την επικράτηση πλήρους τάξης στο Σύμπαν.

Βρισκόμαστε μπροστά σε δύο αντίθετες πορείες. Η μία πορεία του Σύμπαντος προς την πλήρη αταξία, σύμφωνα με το δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα, και η άλλη πορεία των επιστημόνων προς την G.U.T., δηλ. προς την πλήρη τάξη. Η περίπτωση είναι σαν την πορεία ενός κωπηλάτη αντίθετα προς το ρεύμα ενός ποταμού.

Αυτή η αντίθεση δημιουργεί σκέψεις για δύο ενδεχόμενα.

Το πρώτο είναι το Σύμπαν που ερευνούν οι επιστήμονες να μην είναι το πραγματικό, αλλά ένα άλλο Σύμπαν προσαρμοσμένο στις ανθρώπινες δυνατότητες συνειδητοποίησης, με τις ανθρώπινες αισθήσεις και την ανθρώπινη λογική. Μπορεί να υπάρχει ένα διαφορετικό, αληθινό, Σύμπαν, που δεν μπορούν να το συνειδητοποιήσουν οι άνθρωποι, ένα Σύμπαν με διαφορετικούς φυσικούς νόμους. Οι νόμοι που βρήκαν, και βρίσκουν κάθε τόσο, οι επιστήμονές μας στη γη, είναι νόμοι κομμένοι και ραμμένοι στις ανθρώπινες δυνατότητες συνειδητοποίησης, μια και οι επιστήμονες είναι κι αυτοί άνθρωποι, και είναι νόμοι χρήσιμοι –αν και πολλές φορές επιζήμιοι– για τη διαβίωσή μας. Όσο για το Σύμπαν που ξέρουμε και τον θερμικό θάνατό του, τα όσα σχετικά πιστεύουν οι άνθρωποι είναι πολύ μακρινά και κανένας δεν θα τα επαληθεύσει αφού το ανθρώπινο γένος θα έχει εκλείψει πολύ πιο πριν.

Το δεύτερο ενδεχόμενο είναι να μην μπορέσουν ποτέ οι άνθρωποι να φτάσουν την Γενική Ενιαία Θεωρία, την G.U.T. Ίσως η προσπάθεια για τη διατύπωσή της να αντιστρατεύεται κάποιον άλλον, άγνωστο νόμο.

Η εποχή G.U.T., όπου όλα θα είναι προβλεπόμενα και οι άνθρωποι θα μπορούν να διαμορφώνουν όποια μελλοντική κατάσταση θέλουν, σε όποιο ζήτημα θέλουν, θα είναι μια εποχή γενικής ασφωξίας για το ανθρώπινο γένος, μια ζωή κουρνιασμένη σαν ρολόι, μια στεγνή ζωή, χωρίς απρόοπτα, και, γιατί όχι, μια ζωή χωρίς ποίηση.

Ίσως να μην πρέπει να φτάσουν οι άνθρωποι στην εποχή G.U.T.

Το πιθανότερο είναι να συμβαίνουν και τα δύο ανωτέρω ενδεχόμενα, δηλ. και το Σύμπαν που ερευνούν οι άνθρωποι να μην είναι το πραγματικό, και οι άνθρωποι, κατά μια άγνωστη επιταγή, να μη φτάσουν ποτέ στην G.U.T.

Αναφέραμε μερικές φιλοσοφικές σκέψεις που προκύπτουν από τη θεωρία του χάους. Από τις σκέψεις αυτές βγαίνουν τα εξής συμπεράσματα:

1. Κανένας δεν μπορεί να απαντήσει κατηγορηματικά για το αν υπάρχει ή δεν υπάρχει Θεός. Το ζήτημα είναι έξω από τις ανθρώπινες δυνατότητες συνειδητοποίησης.

2. Οι ανθρώπινες αισθήσεις και η ανθρώπινη λογική έχουν όρια. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να ισχυριστούν ότι τίποτα δεν υπάρχει έξω από τα όρια αυτά. Μπορεί π.χ. να υπάρχει ένα άλλο Σύμπαν με διαφορετικούς φυσικούς νόμους απ' αυτούς που ισχύουν στο δικό μας Σύμπαν.

3. Το Σύμπαν δεν υπήρχε από πάντα, αλλά δημιουργήθηκε κάποια στιγμή.

4. Ο χώρος μας, με τις τρεις, ή τέσσερις διαστάσεις, ίσως να μην είναι ο μόνος που υπάρχει στο Σύμπαν. Ίσως οι, φανταστικοί για τους ανθρώπους, χώροι με περισσότερες από τις τέσσερις διαστάσεις, μέχρι και τις άπειρες, να υπάρχουν πραγματικά, κι εμείς να μην μπορούμε να τις συνειδητοποιήσουμε. Ίσως, όπως φαντάζεται ο Paul Davis, σ' έναν τέτοιο χώρο, να υπάρχει η δημιουργική Αρχή του Σύμπαντος. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε αυτό το ενδεχόμενο για το λόγο ότι δεν εμπίπτει στη συνείδησή μας.

5. Η φαντασία και η φιλοσοφία είναι πάλι ισχυροί παράγοντες της επιστημονικής εξέλιξης στην εποχή μας.

6. Στο δικό μας Σύμπαν συνυπάρχουν το χάος και η τάξη, κι αυτό μας γεμίζει χαρά και αισιοδοξία, γιατί η συνύπαρξη χάους και τάξης θα διαρκέσει τουλάχιστον όσο και το ανθρώπινο γένος πάνω στη γη. Η μεν στιγμή G.U.T., που θα στεγνώσει τη ζωή μας δεν θα έλθει ποτέ, η δε μελλοντική επικράτηση της πλήρους αταξίας, αν έλθει, αυτό θα γίνει όταν η ανθρωπότητα δεν θα υπάρχει.

Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ευτυχισμένοι στο δικό τους Σύμπαν, όπως τα λουλούδια στον κήπο τους, και τα ζώα στο φυσικό τους περιβάλλον. Αν δεν είναι, φταίει η ίδια η ανθρωπότητα και όχι κάτι άλλο έξω από αυτήν.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Οι θεατρικοί μονόλογοι του Γιάννη Ρίτσου

Μια ανάγνωση της «Ελένης» του

Γράφει: η ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ, Φιλολόγος

«Ίσως εκεί που κάποιος αντιστέκεται χωρίς ελπίδα, ίσως εκεί να αρχίζει η ανθρώπινη ιστορία, που λέμε, κι η ομορφιά του ανθρώπου».

(Γ. Ρίτσου, «Ελένη»)

Όταν ο Γιάννης Ρίτσος γράφει τους θεατρικούς μονολόγους του (στα χρόνια 1963 - 1975) δεν τρέφει πλέον ψευδαισθήσεις. Τη νεότητα της παραφοράς και της μέθης έχει κιόλας διαδεχτεί «η άχαρη ωριμότητα», η γνώση δηλαδή και επίγνωση πως η ζωή ως ιδέα, με ό,τι αυτή συνεπάγεται, δεν είναι παρά η ανάγκη του ανθρώπου να υπερβεί τα όριά του, γι' αυτό και η σύγκρουση με το προσδιορισμένο είναι αναπόφευκτη. Όσοι λοιπόν δεν αντιληφθούν έγκαιρα αυτή την αλήθεια θα συντριφτούν, παρασύροντας κι εκείνους που, από ένστικτο ή ευφυΐα, ακροούνται στο «μετρώως ζην»¹. Έτσι, και οι πρώτοι και οι δεύτεροι αποβαίνουν τραγικοί, οι πρώτοι γιατί δικαιούνται την υπέρβαση, οι δεύτεροι γιατί πάσχουν δίχως να φταίνε. Η αναπότρεπτη αυτή μοίρα που μας ορίζει και μας καταδικάζει να ασφυκτιούμε ανάμεσα στο άπιαστο και το πεπερασμένο, στο θεό και το μη θεό, «τι είναι θεός, τι μη θεός και τι τ' ανάμεσό τους»² αποτελεί τον πυρήνα κάθε τραγωδίας. «Κι ο αδερφός μου;»³ αναδύεται το ερώτημα, σπαραχτικό, αναπάτητο.

Τα έργα του Ρίτσου: Φιλοκτήτης, Ορέστης, Ισμήνη, Χρυσόθεμις, Ελένη, Επιστροφή της Ιφιγένειας, Φαίδρα (με τη σειρά που γράφηκαν κι εκδόθηκαν) δεν είναι παρά έκφραση μιας κατακτημένης πλέον –όσο και οδυνηρής– επίγνωσης ότι όλα είναι μάταια, ακόμα και η νίκη, ας αφεθούμε λοιπόν «στο υπέροχο άσκοπο»⁴, αφού «η αδικία του ενός ανθρώπου προς τον άλλο πολεμιέται και κάποτε νικιέται

ντασμα στα ερείπια του πατρικού ανακτόρου, κλώθει και ξανακλώθει το παραμύθι της ζωής που δεν μπόρεσε να ζήσει, αφού άλλοι πρόλαβαν να το καταστρέψουν με τις εμμονές ή τις φιλοδοξίες τους. Η Χρυσόθεμις –ποιος αλήθεια τη θυμάται;– αυτή η άσημη κόρη του Αγαμέμνονα, είχε την ίδια μοίρα με την Ισμήνη, την κόρη του Οιδίποδα: την πρόλαβαν οι ζωές των άλλων, έτσι, δεν μπόρεσε να χαρεί το δικό της τίποτα: το χόμα, τα δέντρα και τα πουλιά, το ηλιοβασιλέμα, τη μόνη δηλαδή αληθινή ζωή, που οι άλλοι τυφλωμένοι, την προσπερνούσαν. Η Ελένη του, στα γηραιά της κι αυτή, κάνοντας τον απολογισμό της, μνηστηρίζει τα πάντα, ακόμη και την περιιάλητη ομορφιά της. Το ίδιο και η Ιφιγένειά του, δεν ξέρει γιατί γίναν όλ' αυτά, δε βρίσκει το νόημα της επιστροφής της, «της επιστροφής του ανεπίστρεπτου»⁵. Η Φαίδρα του, τέλος, συγκρούεται με τον παραλογισμό του «απαγορευμένου», παραφρονεί κι εκδικείται, γιατί «αυτοί που πόνεσαν πολύ γνωρίζουν να εκδικούνται»⁶.

Ο Γιάννης Ρίτσος στους θεατρικούς μονολόγους του έχει κιόλας βιώσει βαθιά το ανέφικτο, «ξέρει», θρηνεί για το χυμένο αίμα και, στρέφοντας το βλέμμα ένθεν και ένθεν, δε διακρίνει παρά στάχτη. Πλάι του ρέει το γάργαρο νερό της απλής ζωής, καθάριο, δροσερό, προσίτο στον καθένα –φτάνει να το δει– πώς δεν το βλέπουμε; Αυτό είναι το ερώτημα που θέτει στον αναγνώστη, ερώτημα - πρόβλημα για όλους μας, επίκαιρο και διαχρονικό, προφητικό σίγουρα για την εποχή που γράφηκαν αυτά τα έργα, από ένα μάλιστα κατ' εξοχήν εκφραστή της ιδέας «της αλλαγής του κόσμου». Αυτό δεν είναι και τόσο περιεργό, αν θυμηθούμε πως ο Γιάννης Ρίτσος, ως άνθρωπος, στάθηκε πάντα κοντά στους συντρόφους του, στήριξε με την παρουσία του τα όνειρά τους, κι όταν ακόμη ήταν χαμένα, συνεπής εξάλλου στους προσωπικούς του αγώνες. Ως ποιητής όμως, είχε την ελευθερία να

νός να ζήσει τη μικρή ζωή του. Δεν είναι τυχαίο που οι ήρωές του είναι πια ηλικιωμένοι, διαθέτουν πείρα ζωής. Η Ελένη του είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση. Αξιίζει να επιχειρήσουμε μια πιο εκτεταμένη ανάγνωσή της.

Η λαμπερή ηρωίδα, γριά κι ανήμπορη στην τραγωδία του Ρίτσου, περνά τα στερνά της ολομόναχη στα ερειπωμένα ανάκτορα της Σπάρτης. Κάποιες νεαρές δούλες, αλαζονικές και άξεστες, τονίζουν περισσότερο την ερημιά της, καθώς τη χλευάζουν και της αρπάζουν ό,τι της έχει απομείνει. Σ' αυτή την εγκατάλειψη την επισκέπτεται κάποιος –μάλλον– παλιός θαυμαστής της. Έτσι, της δίνεται η ευκαιρία να μιλήσει. Η Ελένη θα καταθέσει τώρα τη δική της πείρα για όλα: τα πλούτη, τη δόξα, τους ηρωϊσμούς, τις νίκες, την ομορφιά, τους έρωτες, τα γηρατεία, το θάνατο, τι τελικά αξίζει, αν κάτι τελικά αξίζει. Η γυναίκα που οι θεοί της χάρισαν τα πάντα θα αποτιμήσει τώρα και τα πάντα: «*Μη σκοτίζεσαι τόσο για ηρωϊσμούς, για αξιώματα και δόξες. Τι να τα κάνεις;*» «*Λίγο - λίγο τα πράγματα χάσαν τη σημασία τους, αδειάσαν· άλλωστε μήπως είχαν ποτέ τους καμιά σημασία; –χαλαρωμένα, κούφια· εμείς τα γεμίζαμε με άχυρο ή πίτουρο, να πάρουν σχήμα.*» «*Αλήθεια, πόσα πράγματα άχρηστα, με πόση απληστία συναγμένα.*» «*Καμιά φορά γελάω. Πώς ήταν δίχως νόημα όλα, δίχως σκοπό και διάρκεια και ουσία –πλούτη, πόλεμοι, δόξες και φθόνοι, κοσμήματα και η ίδια η ομορφιά μου. Τι ανόητοι θεοί, κύκνοι και Τροίες και έρωτες και ανδραγαθίες.*» «*Αυτά που λέμε, συνηθως, μεγάλα διαλύονται, σβήνουν, ο φόνος του Αγαμέμνονα, η σφαγή της Κλυταιμνήστρας.*» «*Τα άλλα, σαν να μην ήταν τίποτα –χάθηκαν. Άργος, Αθήνα, Σπάρτη, σκιές ονομάτων· τα μιλάω· ηχούν σαν βουλαγμένα.*» «*Και τα παιδιά του αγάλματα κι οι πόθοι του φτερουγίσματα πουλιών... και τα καράβια του αραγμένα σ' άφαντο λιμάνι*»¹¹. Και τα γηρατεία; «*Κάτι στυφό ανεβαίνει στο λαιμό μου –η ναυτία κι ο φόβος, ο ηλίθιος φόβος, θε μου, μήπως χάσουμε κι αυτή τη ναυτία*»¹². Ποιος δε θυμάται «*τα πετσιά τ' αφανισμένα*»¹³. Γι' αυτό κι η Ελένη, μόλις φύγει ο επισκέπτης της, θα ορίσει μόνη το τέλος της. Είναι όμως τόσο μάταια όλα; Τίποτα δεν αξίζει; «*Θυμάμαι που είδα μια μέρα ένα πουλί καθισμένο στη ράχη ενός αλόγου· κι αυτό το ανεξήγητο σαν να εξηγούσε κάποιο ωραίο μυστήριο*». «*Θυμάμαι ακόμα, παιδί, στις όχθες του Ευρώτα, πλάι στις ζεστές πικροδάφνες, τον ήχο απόνα δέντρο που ξεφλουδιζόταν μόνο του*». Κι ακόμη; «*Ένας, καθώς σεργιανάει ρεμβαστικά στο σουρούπο, σκοντάφτει κάπου, βλαστημάει, γυρίζει πίσω, ψάχνει· μια ελάχιστη πέτρα· τη σηκώνει· την ασπάζεται*». Κι η κοουφαία στυγιά της ζωής της; Ας την ακούσουμε: «*Κείνο*

Κίρκης, τότε μιας Ναυσικάς».

Ο ποιητής χρησιμοδοτεί. Τι αξίζει; Είναι τόσο επικαιρικό το κείμενο, σαν να γράφηκε μόλις τώρα, σαν να υπογραμμίζει το ζητούμενο, αυτό που θα προσδιορίσει τη νέα χιλιετία: «*το υπέροχο άσκοπο*». «*ω, βέβαια, θα πρέπει πολύ να γεράσουμε, πολύ, ώσπου να γίνουμε δίκαιοι, να φτάσουμε εκείνη την ήμερη αμεροληψία, τη γλυκεία ανιδιοτέλεια*». «*Δίνε δωρεάν το χρόνο σου, αν θέλεις να σου μείνει μια στάλα αξιοπρέπειας*»¹⁴.

Στην Ελένη, όπως και σ' όλες τις τραγωδίες του Ρίτσου, το κείμενο έχει τέτοια αμεσότητα, που δεν χρειάζεται διαμεσολάβηση. Ο αναγνώστης ακούει το λαχάνιασμα του ποιητή που συντονίζεται με το δικό του. Ποια είναι η Ελένη; Στον Σεφέρη η Ελένη –κατά την εκδοχή του Ευριπίδη– βρίσκεται στην Αίγυπτο αιχμάλωτη με άλλες Σπαρτιάτισσες «*και στην Τροία; τίποτε στην Τροία. Έτσι το θέλαν οι θεοί... και μεις σφαζόμεσταν για την Ελένη δέκα χρόνια... για ένα πουκάμισο αδειανό, για μιαν Ελένη*».

Η αίσθηση και των τριών ποιητών είναι κοινή: Οι άνθρωποι δεν δέχονται το προαποφασισμένο και προσπαθούν «*να το τρυνήσουν*»¹⁵, έτσι τρυνούν την ίδια τους τη σάρκα. Το ίδιο και οι Αχαιοί στην Τροία, και οι σύγχρονοι των δύο Παγκόσμιων πολέμων, και οι επαναστάτες «*για την αλλαγή του κόσμου*», το ίδιο και όσοι αγωνίζονται για «*κάποιο σκοπό*», το ίδιο και ο καθένας μας που δεν τον χωράει η ζωή του. Γιατί, σε τελική ανάλυση, Ελένη είναι και η ζωή, όχι όπως είναι, αλλά όπως φανταζόμαστε πως είναι, εκείνο δηλ. το άπιαστο. Για τους ποιητές που προαναφέραμε η Ελένη είναι το άσκοπο κάθε αγώνα, αλλά και κάθε νίκης. Για τον Γιάννη Ρίτσο, ιδιαίτερα, Ελένη είναι το όραμα, η ιδέα, ολόφωτη στην αρχή, περιπόθητη, μεταχειρισμένη ύστερα, κακοποιημένη από τους χρήστες της, αγνώριστη. Μα τότε; Ο ποιητής βάζει στο στόμα της Ελένης αυτά τα λόγια, που ίσως αποτελούν το κλειδί της ευτυχίας του μελλοντικού ανθρώπου: «*Ίσως εκεί που κάποιος αντιστέκεται χωρίς ελπίδα, ίσως εκεί να αρχίζει η ανθρώπινη ιστορία, που λέμε, κι η ομορφιά του ανθρώπου*».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. το να ζεις με μέτρο
2. Σεφέρη; Ελένη
3. Σεφέρη; Ελένη
4. Ρίτσου; Ισιώνη

Σχολιάζοντας φιλοσοφικά την

Διεθνές Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Καθηγητών Φιλοσοφίας (Association Internationale des Professeurs de Philosophie)

Η Διεθνής Ένωση Καθηγητών Φιλοσοφίας αποτελεί μια σημαντική Επιστημονική Ένωση στον τομέα της Φιλοσοφίας, που δραστηριοποιείται τριάντα και πλέον χρόνια στον ευρωπαϊκό κυρίως χώρο με πρωταρχικό της σκοπό την προαγωγή της Φιλοσοφικής σκέψης στην Εκπαίδευση. Η ΕΚΔΕΦ συμμετέχει από την ίδρυσή της στα φιλοσοφικά δρώμενα της Διεθνούς αυτής Φιλοσοφικής Ένωσης με πολύ ενδιαφέρον. Για τούτο και έλαβε μέρος και στο νέο Διεθνές Συνέδριο που οργάνωσε η Α.Ι.Ρ.Φ. εφέτος το φθινόπωρο στη Γερμανία.

Συγκεκριμένα, το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Bad-Codesberg (προάστιο της Βόννης) από 30 Οκτωβρίου μέχρι 3 Νοεμβρίου 2002. Το κεντρικό θέμα του συνεδρίου ήταν: «**Η πνευματική ενότητα του ανθρώπου**» θέμα που το Συνέδριο επεξεργάστηκε με πληρότητα και ευρύτητα συμπεριλαμβάνοντας στην επί μέρους θεματική του πολλές απόψεις. Στο Συνέδριο έλαβαν μέρος 100 περίπου εκπρόσωποι των αντίστοιχων Φιλοσοφικών Ενώσεων όλων σχεδόν των Ευρωπαϊκών χωρών από την Φινλανδία και Λιθουανία μέχρι την Ελλάδα και Πορτογαλία.

Την Ελλάδα εκπροσώπησε ο κ. Βασίλης Νούλας, επί σειρά ετών Αντιπρόεδρος του Δ.Σ. της ΕΚΔΕΦ και μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου της Α.Ι.Ρ.Φ. και εκπρόσωπός

της στην Ελλάδα, ο οποίος εισηγήθηκε το θέμα: «**Η θεοποίηση του ανθρώπου, ως προϋπόθεση για την πνευματική του ενότητα**», θέμα που εντυπωσίασε τους συμμετέχοντες Συνέδρους τόσο για την σπουδαιότητά του, όσο και για τη σημασία του στον σύγχρονο άνθρωπο που αναζητεί τον επαναπροσδιορισμό της υπόστασής του.

Στο Συνέδριο έγιναν συνολικά 60 Εισηγήσεις περίπου και εξήχθησαν πολλά ουσιαστικά συμπεράσματα. Το χρονικό του Συνεδρίου και περιλήψεις των εισηγήσεων θα δημοσιευτούν σε επόμενο τεύχος του Δελτίου (Bulletin) που εκδίδει η Α.Ι.Ρ.Φ.

Με την ευκαιρία του Συνεδρίου αυτού εκφράστηκε η ευχή τόσο από το Προεδρείο της Ένωσης, όσο και από πολλούς Συνέδρους, ένα από τα επόμενα Συνέδρια της Association να πραγματοποιηθεί, όπως και κατά το 1994 στους Δελφούς. Αυτό αποτελεί μια τιμητική για την Ελλάδα πρόσκληση και πρόκληση που πιστεύουμε ότι θα είμαστε σε θέση να ανταποκριθούμε. Ελπίζουμε ότι για την πραγματοποίησή του Συνεδρίου θα έχουμε τη συνδρομή και την συμπαράσταση τόσο του Δ/ντού του Ευρωπαϊκού Κέντρου Δελφών καθηγητή κ. Βασ. Καρασιμάνη, όσο και του Υπουργείου Πολιτισμού.

Εστίες Αντίστασης

Μέσα στο τέλμα της ευτέλειας και της απαξίωσης που μας περιβάλλει, είναι παρήγορο το γεγονός ότι όλο και περισσότερο δημιουργούνται «Εστίες αντίστασης» που επαναπροσδιορίζουν τη θέση και την ταυτότητα του σύγχρονου ανθρώπου. Αυτές ακριβώς οι Εστίες εκπέμπουν ελπιδοφόρο μήνυμα ότι επιτέλους υπάρχουν

λοσοφικά δρώμενα του τόπου μας.

- Στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων επί σειρά ετών πραγματοποιούνται ενδιαφέρουσες Συναρτήσεις προβολής του φιλοσοφικού λόγου που οδηγεί τους συμμετέχοντες σε εποικοδομητικό προβληματισμό. Παραθέτουμε τα Σεμινάρια:

- δ. Ομιλίες - Διαλέξεις της **Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας** πραγματοποιούνται επίσης στο προαναφερόμενο Αμφιθέατρο κάθε Πέμπτη 7-9 μ.μ.

- Στο Κέντρο Δικανικών Μελετών (Σαρανταπήχου 5, στον Περιφερειακό του Λυκαβηττού), που διευθύνει ο Ομ. Καθηγητής της Πολιτικής Δικονομίας του

Επικαιρότητα και όχι μόνο...

ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΙΜΗΣ

Με ιδιαίτερη χαρά επισημαίνουμε στο τελευταίο τεύχος της «Φιλολογικής» την απονομή της πρέπουσας τιμής εκ μέρους της ΠΕΦ στη σεβαστή θεραπεαινίδα της Φιλολογίας και της Φιλοσοφίας δρ. κας **Γεωργίας Παπακωστούλα - Γιανναρά**.

Η τιμητική αυτή εκδήλωση πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της Ημερίδας για το Έτος Σωκράτη που η ΠΕΦ οργάνωσε στο Πν. Κέντρο του Δήμου Αγ. Αναργύρων Αττικής.

Το έργο της τιμωμένης είναι πασίγνωστο στους διδάσκοντες στη Β/θμια Εκπαίδευση και ιδιαίτερα στους τομείς της διδακτικής πρακτικής. Η κα Παπακωστούλα επί σειράν ετών διετέλεσε υποδιευθύντρια του «πάλαι ποτέ» μοναδικού «Διδακταλείου Μέσης Εκπαίδευσης» και Διευθύντρια της Σχολής Επιμόρφωσης Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (Σ.Ε.Λ.Μ.Ε.), διάδοχος κατάστασης του πρώτου.

Η επιστημονική και διδακτική της εμπειρία αποτέλεσαν φωτεινό οδηγό για πάρα πολλούς φιλολόγους που εί-

Η Χαλκίδα ετίμησε τον Καθηγητή Κώστα Μπέη

Με πρωτοβουλία του Δήμου Χαλκίδας, του Δικηγορικού Συλλόγου της πόλης αλλά και άλλων φορέων, την Κυριακή 6 Οκτωβρίου 2002 πραγματοποιήθηκε στη Μεγάλη Αίθουσα του Δημορχιακού Μεγάρου της πόλης μια ξεχωριστή τιμητική εκδήλωση. Η γενέτειρα πόλη της Χαλκίδας ετίμησε, μέσα σε μια λαμπρή πράγματι ατμόσφαιρα τον Ομότιμο Καθηγητή της Πολιτικής Δικονομίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και γνωστό διανοητή κ. **Κώστα Ε. Μπέη** για την επιστημονική του προσφορά και γενικότερα τη συμβολή του στη σύγχρονη ελληνική διάνοηση.

Την προσωπικότητα του καθηγητή Κώστα Μπέη με λόγο ρέοντα και αποπνέοντα βαθύτατη γνώση του έργου και της προσφοράς του τιμωμένου, παρουσίασε στην αρχή ο Δήμαρχος της πόλης κ. Μανιάντης. Αλλά και οι εξομολογητικές αναφορές στο διδακτικό και επιστημονικό έργο του καθηγητή Κώστα Μπέη από τους παλαιότερους μαθητές του και ήδη νέους συναδέλφους του στη Νομική Επιστήμη καθηγητές κ.κ. Σταματελόπουλο και Λαζαράτο, καθώς και οι παρεμβάσεις του Προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου Χαλκίδας κ. Γκάνη και του παρευρισκομένου στην τιμητική εκδήλωση Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου κ. Κρουσταλλάκη, συνέβαλαν με το δικό τους τρόπο στο να δοθεί όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα της όλης επιστημονικής και λοιπής προσφοράς του τιμωμένου καθηγητή.

Μετά τις προαναφερόμενες ομιλίες, ο Δήμαρχος της πόλης εκφράζοντας την αγάπη, τη χαρά και την τιμή που η πόλη της Χαλκίδας αισθάνεται για την προσωπικότητα του εξέχοντος τέκνου της, του απένειμε αναμνηστική πλακέτα. Την όλη εκδήλωση, που με πολλή χαρά παρακολούθησε το ακροατήριο που κατέκλυσε την Αίθουσα του Δημορχείου, έκλεισε σύντομη μεν αλλά μεστή συγκίνησης αντιφώνηση του τιμωμένου καθηγητή που ήταν χωρίς υπερβολή μια *εξομολόγηση «εκ βαθέων»*.

* * *

Το απόγευμα της ίδιας ημέρας, στις 7, στο ωραίο θέατρο «Παπαδημητρίου» που διαθέτει η Χαλκίδα, παρουσιάστηκε αποσπασματικά σε πρώτη ανάγνωση η νέα φιλοσοφική τραγωδία του Κώστα Μπέη «*Επιφανών Επιτάφιος*». Η τραγωδία αναφέρεται στο λοιμό της Αθήνας κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και σκιαγραφεί πειστικά την προσωπικότητα του Περικλή, της Ασπασίας, αλλά και του Σωκράτη και άλλων προσώπων που άσκησαν επιρροή στα αθηναϊκά δεδομένα κατά τη χρονική αυτή περίοδο.

Την ανάγνωση ανέλαβαν μέλη της Καλλιτεχνικής Ομάδας του Δικηγορικού Συλλόγου Χαλκίδας και του Συνδέσμου Φιλολόγων Ευβοίας υπό την διεύθυνση

ΤΟ ΝΥΜΦΑΙΟ ΤΗΣ ΜΙΕΖΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Η παιδεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου

Του ΒΑΣΙΛΗ ΑΣΗΜΟΜΥΤΗ

Φιλολόγου, Θεολόγου, Ιστορικού, Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας και Τέχνης

Φέτος το καλοκαίρι είχα την τύχη να βρεθώ στην περιοχή της Νάουσας, χάρη σε πρόσκληση αγαπητού φίλου και συναδέλφου εκπαιδευτικού.* Ο ίδιος μ' έφερε σ' επαφή με τους πνευματικούς ανθρώπους της Νάουσας, οι οποίοι αγωνίζονται ν' ανακαλύψουν νέα αρχαιολογικά ευρήματα, η σημασία των οποίων για την Ιστορία του τόπου θα είναι μεγάλη, καθώς θα βοηθήσουν στην ανακάλυψη της ταυτότητας και της σπουδαιότητας της αρχαίας πόλης, στην οποία ανήκουν. Μέχρι τώρα, όμως, κανένα αρχαιολογικό εύρημα της περιοχής της Νάουσας δεν δίνει απάντηση στο βασικό ερώτημα: «σε ποια αρχαία μακεδονική πόλη ανήκουν τα ευρήματα του χώρου που απλώνεται ανάμεσα στη Νάουσα και τα χωριά Λευκάδα και Κοπανό;»¹

Στο παρελθόν αξιολόγοι ερευνητές τοποθετούσαν στην περιοχή της Νάουσας την αρχαία μακεδονική πόλη Κίτιο.² Υπήρξαν, όμως, μερικοί, όπως ο Γάλλος περιηγητής Delacoulonche (μέσα του 19ου αιώνα), ο οποίος βασιζόμενος σε πληροφορία του Πλίνιου, ότι στην περιοχή υπήρχαν σπηλιές με σταλακτίτες,³ τοποθέτησε το Νυμφαίο της Μιέζας. Χάρη σ' αυτή την πληροφορία, κυρίως, αναγνωρίστηκαν τα λείψανα του Νυμφαίου και της Σχολής του Αριστοτέλη, αλλά και της αρχαίας πόλης Μιέζα.

Για τον εντοπισμό της θέσης του Νυμφαίου και της Μιέζας, αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν, εκτός από τον Πλίνιο, που προαναφέρθηκε, και οι πληροφορίες, που μας δίνει ο Πλούταρχος στους «Παράλληλους Βίους»,⁴ αλλά και όσα αναφέρονται για τη Μιέζα στο έργο «Επιτομή Εθνικών» του Στεφάνου Βυζαντινού (6ος-7ος αιώνας μ.Χ.).⁵

Το Φθινόπωρο του 1965, μια φοβερή καταιγίδα ξεριζώσε πολλά δέντρα της περιοχής, καθώς και ένα τεράστιο δέντρο που έκλεινε την περιοχή. Αυτό έγινε η αιτία ν' αρχίσουν οι έρευνες στην περιοχή και, στη συνέχεια, οι ανασκαφές από τον αρχαιολόγο Φώτη Πέτσα στην τοποθεσία «Ισβόρια» της Νάουσας,⁶ που θα κρατήσουν μέχρι και το 1969. Έτσι διάπλα στη φυσική πηγή «Κεφαλάρι» βρέθηκε ο χώρος της Σχολής του Αριστοτέλη. Λόγω, λοιπόν, της πυκνής βλάστησης της περιοχής, η ανασκαφή περιορίστηκε περισσότερο στον καθαρισμό των επι-

γνωρίστηκαν τα λείψανα του Νυμφαίου και της Σχολής του Αριστοτέλη, αλλά και της ίδιας της πόλης της Μιέζας, τα οποία για πολλούς αιώνες ήταν «αγνώστου ταυτότητας».

Όταν καθαρίστηκαν οι βράχοι και η περιοχή από την πυκνή βλάστηση, φανερώθηκαν οι εγκαταστάσεις της Σχολής, που κατασκευάστηκαν με τον πιο διακριτικό τρόπο και ήταν απόλυτα εναρμονισμένες με το φυσικό περιβάλλον.

Οι διαμορφώσεις του χώρου, μεγάλο τμήμα των οποίων καλύπτεται σήμερα από τη βλάστηση, ξεπερνούν το μήκος των 500 μέτρων, κυρίως με λαξευμένες επιφάνειες βράχου.

Ερχόμαστε τώρα να μιλήσουμε για την παιδεία του Μεγ. Αλεξάνδρου, για την οποία έχουν γραφεί πολλά. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, πρώτος δάσκαλος και παιδαγωγός υπήρξε ο Λεωνίδας, συγγενής με την Ολυμπιάδα, άνθρωπος με αυστηρό χαρακτήρα. Αυτός αποκαλείτο τροφός και καθηγητής του γιου του Φιλίππου.⁹ Ο Πλούταρχος, όμως, γράφει επίσης, πως τον τίτλο του παιδαγωγού για τον Αλέξανδρο τον είχε ο Λυσίμαχος, Ακαρνάνας ως προς την καταγωγήν, ο οποίος δεν είχε τίποτε άλλο εξαιρετικό, πλην ότι ονόμαζε τον Αλέξανδρο Αχιλλέα, τον Φίλιππον Πηλέα και τον εαυτόν του Φοίνικα (έτσι ονομαζόταν ο παιδαγωγός του Αχιλλέα). Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγον ο Αλέξανδρος τον αγαπούσε και τον είχε δεύτερο μετά τον Λεωνίδα.¹⁰

Εκτός από τους παραπάνω, υπήρξαν και άλλοι δάσκαλοι, που δίδαξαν ειδικές γνώσεις στον Αλέξανδρο, όπως ο Φίλιππος, ο πατέρας του Ονησικρίτου,^{**} και ίσως ο διάσημος μαθηματικός Μέναιχος, μαθητής του ακόμη διασημότερου μαθηματικού Ευδόξου του Κνιδίου, καθώς και του Πλάτωνος. Δεν ήταν, λοιπόν, ο Αριστοτέλης ο πρώτος δάσκαλος του Αλεξάνδρου.

Ο Φίλιππος, καθώς έβλεπε ότι ο χαρακτήρας του γιου του ήταν δύσκολος από τη φύση του και δεν υποχωρούσε και, επειδή θεωρούσε τη μόρφωση και την ανατροφή του «πολλῶν χαλινῶν ἔργον οἰάκων θ' ἅμα», (έργο για πολλά τιμόνια και χαλινάρια) [ἀπόσπασμα 785 του Σοφοκλή (Nauck)], έστειλε και κάλεσε τον πιο ένδοξο και σοφό από τους φιλοσόφους, τον

την οποία ο ίδιος ο Φίλιππος είχε καταστρέψει, την ξανάκτισε και επανέφερε τους εξόριστους πολίτες και όσους είχαν γίνει δούλοι.¹²

Δικαιολογημένα ο Φίλιππος, λοιπόν, καθώς γνώριζε καλά το χαρακτήρα του γιου του, σκέφτηκε πως τον άκαμπο μικρόν Αλέξανδρο, που αντιστεκόταν σε κάθε βίαιη αγωγή, θα τον έκαμπε μόνο ο «Λόγος». Και διαισθάνθηκε ότι τα όπλα του «λόγου», του νου, κανένας άλλος δεν μπορούσε να χειριστεί καλύτερα από τον Αριστοτέλη, όπου στο έργο του «Προτρεπτικός» είχε χαράξει τον δρόμο προς την «φρόνησιν».¹³

Ο Φίλιππος, σύμφωνα με την άποψη του Παναγ. Κανελλόπουλου, ο ακούσιος πολέμος των Αθηναίων, τιμούσε την Αθήνα. Και τον τιμούσαν, διαστέλλοντας τη στάση τους από τον Δημοσθένη, διάσημοι Αθηναίοι δάσκαλοι, ο Ισοκράτης και ο Σπεύσιππος, ο ανιψιός και διάδοχος του Πλάτωνα στην Ακαδημία. Ο Φίλιππος, επίσης, προτιμούσε (ίσως) να παραδώσει τον Αλέξανδρο σ' ένα δάσκαλο, που το πνεύμα του θα ήταν αθηναϊκό, χωρίς να είναι και γεννημένος Αθηναίος.¹⁴

Τη χρονιά 343/2 π.Χ. ο βασιλιάς Φίλιππος της Μακεδονίας προσκαλεί τον φιλόσοφο Αριστοτέλη για να αναλάβει την εποπτεία της αγωγής του δεκατριόχρονου τότε γιου του, Αλέξανδρου. Ο Αριστοτέλης, ο μεγάλος στοχαστής, επιστήμονας και φιλόσοφος, που έμελλε ν' αναδειχθεί στη μεγαλύτερη παγκόσμια πνευματική φυσιογνωμία, δεν είχε ακόμη αποκτήσει, εκείνη την εποχή, ξεχωριστή φήμη, αλλά το όνομά του ήταν ήδη διακεκριμένο στην Αθήνα και αλλού.

Ο Αριστοτέλης όταν έφθασε στην Πέλλα και ανέλαβε να διευθύνει τις σπουδές του Αλεξάνδρου, μαζί κι έναν εκλεκτό κύκλο μαθητών, γόνους ευγενών μακεδονικών οικογενειών, όπως ο Ηφαιστίων, ο Πτολεμαίος, ο Λεοννάτος, ο Μαρσύας και ο Άρπαλος, δε βρήκε μπροστά του μόνο ένα βασιλόπουλο, που πίστευε ότι από την πλευρά της μητέρας του ήταν Αιακίδης και από την πλευρά του πατέρα του Ηρακλείδης, αλλά βρήκε έναν έφηβο με βαθιά σοβαρότητα, που καμιά μικρή ματαιοδοξία δεν αντιπερισπούσε τις κυρφές μεγάλες σκέψεις του. Πριν τον παραλάβει ο Αριστοτέλης, ο Αλέξανδρος είχε ήδη «εμβριθές το φρόνημα και μεγαλόψυχον και η φιλοτιμία του, κατά τον Πλού-

ταρχον, «παρ' ηλικίαν μεγάλη».¹⁵ «Ἦν δε καί φύσει φιλόλογος καί φιλομαθής καί φιλαναγνώστης».¹⁶

Η μεγάλη του αγάπη ήταν η Ιλιάδα. Ένα αντίγραφο του έπους, με ιδιόχειρη αφιέρωση του Αριστοτέλη, το είχε πάντα μαζί του σε όλες τις εκστρατείες.¹⁷ Ο Αλέξανδρος αγαπούσε την «Ιλιάδα» ως «πολεμικής αρετής εφόδιον».¹⁸ Ο Αριστοτέλης τον έκανε ν' αγαπήσει, όχι μόνο την «Ιλιάδα», αλλά και τα άλλα έπη, τους διθυράμβους, το λυρικό λόγο, τους τραγικούς, μ' ένα λόγο την ποίηση.

Ο Αριστοτέλης οδήγησε τον Αλέξανδρο και προς τις φυσικές επιστήμες, ακόμη και προς την ιατρικήν. Αλλά, προ πάντων, προς την Ηθική και την Πολιτική. Έγραψε, πιθανότατα, στη Μίεζα, πραγματεία «Περί βασιλείας». Δεν έγραψε, όμως, σύμφωνα με τον Παν. Κανελλόπουλο, πραγματεία «Περί Πολιτείας» γενικά. Πιθανόν να κατατόπισε, χωρίς άλλον, τον Αλέξανδρο σε όλες τις μορφές πολιτευμάτων και, πιθανόν, να τις είχε διακρίνει στις κατηγορίες των «ορθών» και των «Ημαρτημένων» (παρεκβάσεων των «ορθών»).

Ο Αριστοτέλης, όμως, δεν έδειξε ποτέ ιδιαίτερη προτίμηση στο ένα από τα τρία «ορθά πολιτεύματα». Του αρκούσε αν «ο εις ή οι πολλοί προς το κοινόν συμφέρον άρχωσιν» Πάντως η «πόλις» είτε υπό τον «ένα» (βασιλέα και όχι τύραννον), είτε υπό τους ολίγους (υπό «αριστοκρατίαν» και όχι «ολιγαρχίαν»), είτε υπό τους πολλούς (υπό «Πολιτείαν» και όχι υπό την εξουσίαν του όχλου), έπρεπε, κατά τον Αριστοτέλη, να είναι «κοινωνία των «ελευθέρων», των μη «δεσποτικά κυβερνωμένων».

Ως παιδαγωγός ο Αριστοτέλης δεν μπορεί παρά να δίδαξε τον Αλέξανδρο τι είναι «κοινωνία των ελευθέρων», πότε ο βασιλιάς είναι η μορφή μιας πόλεως μοναχίας και πότε ο άντι-

επίδραση της αριστοτελικής σκέψης στην Παιδεία του, στη φιλοσοφία ζωής για την ηθική και την πολιτική, αλλά και στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, μιας από τις πιο γοητευτικές προσωπικότητες του αρχαίου κόσμου.

Και θα ήταν παράλειψη, αν δεν σημειώσουμε στον επίλογο τούτης της σύντομης συγγραφής την παρατήρηση του κ. Φ.Κ. Βώρου, Ph.D. και πρ. Συμβούλου του Παιδ. Ινστιτούτου, ότι η πρώτη συστηματική αντιμετώπιση του θέματος “παιδεία” ανιχνεύεται στο έργο του Αριστοτέλη. Ο μεγάλος σοφός της ελληνικής αρχαιότητας αντιμετώπισε το πρόβλημα πρακτικά, ως δάσκαλος του Αλεξάνδρου στη Μίεζα της Μακεδονίας (όπου ο Φίλιππος είχε ιδρύσει σχολείο για το γιο του) και ως ζήτημα θεωρητικό. Μεγάλο τμήμα των «Πολιτικών» του, μέρος του 7ου βιβλίου και ολόκληρο το 8ο, είναι αφιερωμένο στο θέμα «παιδεία».²¹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. ΝΑΟΥΣΑ, 19ος-20ός αιώνας. Έκδοση Πολιτιστικής Εταιρείας Νάουσας. Νάουσα 1999, σ. 353.
2. ΧΙΟΝΙΔΗ, Γ., Ποίος οικισμός βρισκόταν στη θέση του Κοπανού; Η Μίεζα, το Κίτιον και Ο Όλγανος, Περιοδ. ΝΙΑΟΥΣΤΑ, Τευχ. 63 (1993) σ. 59.
3. ΠΛΙΝΙΟΣ ο πρεσβύτερος (23-79 μ.Χ.), Naturalis Historia, 31, 30, 4, 34.

4. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Βίοι Παράλληλοι, τομ. 17 (Αλέξανδρος - Καίσαρ) εκδ. ΚΑΚΤΟΣ 162 «Οι Έλληνες».
5. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, Επιτομή Εθνικών, εκδ. Βερολίνου, 1849, τ. Α' σελ. 452.
6. ΠΕΤΣΑ, ΦΩΤΗ, «Μνημειακοί μακεδονικοί τάφοι στην περιοχή της Νιάουσας. ΝΙΑΟΥΣΤΑ, τευχ. 2 (1978) σ. 7, 36.
7. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §7, σελ. 40-41.
8. ΠΛΙΝΙΟΣ, ό.π., σ. 30
9. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §5, σ. 36
10. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §5, σ. 36.
11. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §7, σσ 40-41.
12. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §7, 40-41.
13. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΝ.: Η προσωπικότης του Μ. Αλεξάνδρου. Πρώτη νεότης και Παιδεία. ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΛΛ. ΕΘΝΟΥΣ, τομ. Δ' σελ. 12, στήλη α'.
14. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝ. ό.π., σελ. 12, στήλη β'.
15. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §5, στ. 8-9, σελ. 34-35.
16. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §8, 2-3, σσ 42-43.
17. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝ. ό.π., σ. 16, β.
18. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., §8, σελ. 42-43.
19. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝ., ό.π., σ. 17, στ/α
20. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, ό.π., σ. 42-43.
21. ΒΩΡΟΥ, Φ.Κ. Η Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης, έκδοση του «ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ», Αθήνα 1997, σσ. 15-16.

ΑΛΟΙΜΟΝΟ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΠΟΥ ΕΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ ΑΠΟ ΗΡΩΕΣ

Η ποίηση, γενικά η τέχνη, είτε είναι λόγος ποιητικός, έκφραση εικαστική, είτε είναι συγγραφή θεατρική και παράσταση δρωμένων είναι πέρασμα από το μη όν στο όν. Αυτή όμως η μετάβαση, εφόσον είναι δημιουργία δεν είναι πορεία από το μηδέν στο Είναι, γιατί τίποτε δεν γίνεται από το τίποτε, αλλά ανά-πλαση, ορθωτικό ξαναπλάσιμο του κόσμου της πραγματικότητας, έρευνα πάνω στο πραγματικό με σύνδρομες αυτές τις δημιουργικές δυνάμεις της ψυχής.

Έτσι υπηρετεί το θέατρο και την ποίηση ο ποιητικός θεατράνθρωπος Δημήτρης Ποταμίτης 30 χρόνια τώρα στο «Θέατρο Έρευνας» του ο ίδιος δημιούργησε. Πάνω από τρεις δεκαετίες παρακολούθω τον επίπονο και επίμονο

ατροκρατία πονηρά».

Μακρά από την αγορά, όταν αυτή γέμει ανομίας και συναλλαγών ή εύκολης εφευφημίας ο Δημήτρης Ποταμίτης κατέθεσε ως σήμερα στο θεατρό του τις μαρτυρίες του, με τη διπλή σημασία του όρου. Ενέμεινε ως *ειδώς* όχι ως Δον Κιχώτης της περιπέτειας, *αλλ'* ως χαιοελληνικό περιεχόμενο της έννοιας του ήθους, του τρόπου δηλαδή του υπάρχειν, όπου *εν δια δυοίν* είναι το δέον και το είναι, να συνδυάζει την τραγωδία με την κωμωδία, όπως το ζητα ο Σωκράτης στο πλατωνικό *Συμπόσιο*.

Όταν κλείνει ένα ποιοτικό θέατρο είναι ωσαν να κλείνουν εκκλησίες, ωσαν οι ιδέες να φυλακίζονται και τότε ο πολιτισμός ολοφάνερα νοσεί. Πριν α-

πή... Μια σιωπή όμως εύλωτη και εγκνυμονούσα. Κι ίσως ξαναγεννηθεί κάποτε η χαμένη μας ελληνική γλώσσα, δηλαδή η σκέψη...».

Τον έκτο αιώνα π.Χ. ο ποιητής-φιλόσοφος Εμπεδοκλής, περιγράφοντας τον «ατερπέα χώρο» του Φόβου, του Κότου και των άλλων Συμφορών (B 12 O) βάζει τη σιωπή κοντά στην Φορύη, την προσωποποίηση της βρωμιάς, συγκεκριμένης και μεταφορικής. Οι ποιητές όμως δεν θρηγνούν, όσο κι αν είναι αισθαντικοί, καταγγέλλουν και ενεργούν, περιμένουν και «εγκνυμονούν» την αλλαγή στο καλλίτερο. Μόνο που αυτό το καλλίτερο μακάρι να μη θέλει μόνο ήρωες, αλλά να προκύψει από την εργαζοση και άλλων πολλών πνευματικών

Η ατομική ιδιοκτησία, η οικογένεια και ο γάμος κατά τον Kant

Ο κατά βάση μεταφυσικός και γνωσθωρητικός Kant ήταν υπέρμαχος της ηθικοποιήσεως της πολιτικής και ενδιαφερόταν για τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του. Ενδεικτικά, για το ενδιαφέρον του αυτό, είναι το έργο του: «Για την αιώνια ειρήνη», (1796).

Τα διάφορα δοκίμιά του και τα κατάλοιπά του αποτελούν, εδώ, τις δύο βασικές μας πηγές για την κοινωνική του φιλοσοφία.¹ Θα επικεντρώσουμε την προβληματική μας στις στιγμές που αφορούν τον κοινωνικό θεσμό της οικογένειας, την ατομική ιδιοκτησία και το γάμο.

Βασικό αίτημα στην καθυστερημένη Πρωσία του 18ου αι. ήταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εντός των πλαισίων του καπιταλισμού, όπως αυτός πραγματωνόταν στην περίπτωση - πρότυπο της Μεγάλης Βρετανίας. Ο Kant βλέπει στον ανταγωνισμό (τους συμμετέχοντες σ' αυτόν πολίτες τους αποκαλεί «εγωιστές με κατανόηση»), τον μοναδικό παράγοντα προόδου της ανθρώπινης κοινωνίας. Η μεταφυσική νομιμοποίηση τόσο του ελεύθερου ανταγωνισμού στην κοινωνία όσο και του ατομικισμού, γίνεται με την επίκληση μιας φυσικής αναγκαιότητας. Την αναγκαιότητα αυτή πρέπει να «ευγνωμονούμε» γιατί «μας έπλασε ασυνεννόητος, ματαιόδοξος και εριστικούς, αδιάκοπα διψαλέους για υλικά αγαθά ή και για κυριαρχία! Χωρίς αυτές τις ιδιότητες όλες οι εξαιρέτες καταβολές που υπάρχουν μέσα στην ανθρωπότητα θα έμεναν βυθισμένες σε αιώνιο λήθαργο, ανεξέλικτες. Ο άνθρωπος θέλει ομόνοια: αλλά η Φύση ξέρει καλύτερα τι είναι καλό για το γένος του: αυτή θέλει τη διένεξη»². Υπάρχει, μ' άλλα λόγια, μια «αντικοινωνική κοινωνικότητα» («ungesellige Gesselligkeit») στον άνθρωπο, κατατεθειμένη στην ίδια του τη φύση, που μέσα από μια διεγκυστινίδα ροπών τον οδηγεί σε μεγαλύτερη πρόοδο³.

Ένας στοχασμός, από τα κατάλοιπα του φιλοσόφου, δίνει επίσης το μέτρο της σημα-

του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΔΑΜΑΣΚΟΥ
δρ. Φιλοσοφίας

θούσε ένας νεαρός ζητιανεύοντας επιμόνω. Ο Borowski έβγαλε κάτι φιλά για να τα δώσει στον νεαρό και ν' απαλλάξει την παρέα από την παρουσία του. Τότε ο Kant χτύπησε εκνευρισμένος το χέρι του φίλου του για να πέσουν κάτω τα λίγα φρένιχ και κατόπιν σηκώνοντας το μπαστούνι του χτύπησε το νεαρό. Ο Borowski κλείνει αυτήν την περιγραφή με την παρατήρηση ότι ο Kant έκανε ευχαρίστως δωρεές σε πραγματικούς φτωχούς⁴.

Παρά τις ξακάθαρες απόψεις του περί οικονομικής πρωτοβουλίας του ατόμου (παρά το *laissez faire* δηλαδή) ο Kant δείχνει αναγκασμένος να κάνει ορισμένες παραχωρήσεις εις όφελος του πρωσοικού κρατισμού, που συνεπάγονται σχετική ανοχή της κρατικής επέμβασης στα οικονομικά των πολιτών, στα πλαίσια της μερκαντιλιστικής πολιτικής που ακολούθησε το πρωσοικό κράτος. Έτσι το κράτος αναγορεύεται σε υπέρτατο ιδιοκτήτη της γης⁵. Εν τούτοις, το καντιανό κράτος δεν το διοικεί προσωπικά ο μονάρχης, αλλά ο νόμος⁷. Γι' αυτό ακόμη και αν το κράτος είναι ο υπέρτατος ιδιοκτήτης, ο μονάρχης, που εκπροσωπεί αυτήν την εξουσία «μπορεί να ονομάζεται κυρίαρχος, χωρίς να είναι κύριος ιδιοκτησίας, αφού είναι το πνεύμα της προστασίας της ιδιοκτησίας όλων»⁸. Ο μονάρχης ούτε εμπορεύεται, για τον Kant, ούτε χτίζει⁹ (προφανώς για να μη γίνεται παράσιτος) και στερείται, εν γένει, κάθε ιδιοκτησίας εδαφών.

Η νέα οικονομική τάξη υπερβηθείτο από τις καινούριες πνευματικές δυνάμεις της εποχής: το Διαφωτισμό. Ο Διαφωτισμός ως «έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του»¹⁰ είναι ο πνευματικό όπλο του νέου κοσμικού ανθρώπου που προσπαθεί, μέσω ιδίων δυνάμεων, να αποκτήσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μετοχή στον πολιτισμό καθώς ανοίγει τις δυνατότητες της μεγαλύτερης δυνατής ελευθερίας. Ο Kant γράφει ν¹¹ αυτή την ελευθερία: «η ελευθερία των

σίας: μόνο όσοι έχουν ιδιοκτησία (πράγμα που ισοδυναμεί, για τον Kant, με το να είσαι κύριος του εαυτού σου) είναι ενεργοί πολίτες. Τούτο είναι το ένα κριτήριο σύμφωνα με το οποίο έχει κανείς το δικαίωμα να λέγεται πολίτης ενός κράτους. Το άλλο κριτήριο βασίζεται, κατά τον Kant, στη φύση, αφού αφορά φυσικές ιδιότητες, δηλαδή, δε θα πρέπει να αναγορεύεται σε πολίτη μια γυναίκα ή ένα παιδί, που επίσης δεν είναι κύριοι εαυτών (*sui iuris*)¹². Ως προς τα πολιτικά δικαιώματα των παιδιών, ακόμη κι αν γίνεται αποδεκτό πλέον ότι ένα παιδί έχει μια προσωπικότητα με δική της αξία και αξιοπρέπεια, οι αντιλήψεις μας ως σήμερα δεν έχουν αλλάξει, ακόμη και σε περιπτώσεις άκρατου φιλελευθερισμού. Η θέση όμως παθητικών πολιτών που επιφυλάσσει ο Kant στις γυναίκες, είναι χαρακτηριστική μιας κοινωνίας που μόλις αρχίζει να ξεπερνά τις φεουδαρχικές και μεσαιωνικές της προκαταλήψεις για να αποδεχθεί, όχι χωρίς κλονισμούς στο όλο σύστημα, ως μόνη αξία την ικανότητα της επαγγελματικής επιτυχίας.

Η υποδεέστερη θέση της γυναίκας αντικατοπτρίζεται και στην οικογένεια, εκεί όμως ο ρόλος της είναι περισσότερο αποδεκτός. Έτσι, για παράδειγμα, κύριος (κεφαλή) της οικογένειας (*imperans-caput-familiae*) μπορεί να ονομαστεί τόσο ο *paterfamilias* όσο και η *materfamilias*. Ο πρώτος μπορεί να ασκεί τη διεύθυνση του σπιτιού μόνο εν μέρει (*partim*) μόνος του, αφού εν μέρει πρέπει να αφεθεί στη δικαιοδοσία της *matrisfamilias*. Σε περίπτωση θανάτου του μάλιστα, είναι εκείνη που αναλαμβάνει τη διεύθυνση του σπιτιού, ενώ μόνο και μετά την απώλεια αυτής αναλαμβάνει ο μεγαλύτερος γιος το ρόλο του *caput familiae*¹³.

Σχετικό με την οικογένεια και το γάμο είναι και το ότι μόνο μέσα σ' αυτά τα πλαίσια γίνεται αποδεκτή η ερωτική σχέση ανάμεσα σε δύο άτομα διαφορετικού φύλου¹⁴. Σκοπός αυτού του διακανονισμού είναι να θεωρείται ως εγγυημένη η πλήρης και αμοιβαία πρόθεση των μέρους να έχουν παιδί.

κι ο τρόμος απέναντι στον έρωτα, δεν μπορούν παρά να εκληφθούν ως άμεσα σχετιζόμενες προς την ευσεβιστική του ηθική και τον σύμφυτο σ' αυτήν πουριτανισμό, διαδεδομένον άλλωστε σ' όλες τις πλατιές προτεσταντικές μάζες κατά τα χρόνια του πρώιμου καπιταλισμού. Ηθική που αποτέλεσε και μια κινητήρια δύναμη της νέας οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης. Με οικονομικούς όρους, που θυμίζουν την πρόσβαση ακριβώς στην καπιταλιστική οικονομία, αναλύει, εξάλλου, ο Kant, τη σχέση μεταξύ των δύο φύλων. Έτσι μιλά για «*commercium sexuelle*», ενώ θεωρεί το γάμο ως ένα συμβόλαιο (*tractum*) κατά το οποίο κάποιος εκτίθεται στη χρήση (*usus, Gebrauch*) του άλλου¹⁶.

Η αναγωγή του γάμου σε εμπορικού τύπου σχέση, σαφώς και απανθρωποιεί και εκχυδαίζει τη μόνιμη σύνδεση δύο ανθρώπων. Εν τούτοις η «χρήση», η οποία, όπως είπαμε, λαμβάνει χώρα μέσα στο γάμο, δεν είναι υποχρεωτική. Ο ίδιος ο Kant γράφει πως «ο άνδρας και η γυναίκα έχουν αμοιβαία την εξουσία της χρήσεως όσον αφορά τα μέλη του φύλου, υπό τον όρο όμως, ότι αυτή δεν αντιβαίνει προς την αυτεξουσία, δηλαδή την υγεία και την ηρεμία του άλλου, πράγμα για το οποίο μπορεί να εκφέρει κρίση μόνο το άλλο μέρος»¹⁷. Το αίτημα αυτό θέτει ένα *minimum* ίσων δικαιωμάτων ανάμεσα στους δύο συζύγους.

Ο Kant δεν προχωρεί πέρα από την εκφορά τέτοιου είδους αιτημάτων, αφού κατά τη γνώμη του ο φυσικός ρόλος των γυναικών είναι η φροντίδα του νοικοκυριού. Ο βιογράφος του Borowski παραδίδει διάφορα αυθεντικά περιστατικά που προδίδουν μία στο έπακρο συντηρητική στάση όσον αφορά τις νοητικές ικανότητες των γυναικών. Σε μια περίπτωση «μπροστά σε μια αξιότιμη κυρία που ήθελε ν' ανοίξει μαζί του μια ολωσδιόλου λόγια συζήτηση και παρατηρούσε ότι συνεχώς (ο Kant) ξεγλιστρούσε κι επειδή (η κυρία) ισχυριζόταν –παρά την επικρατούσα άποψη– ότι οι γυναίκες μπορούσαν να είναι το ίδιο μορφωμένες με τους άνδρες και ότι πραγματικά είχαν υπάρξει μορφωμένες γυναίκες, άφησε ο Kant να του ξεφυγεί η κάπως τραχιά

ση των νοητικών τους δυνάμεων. Ο Διαφωτισμός, όμως, είναι ένα αίτημα που πρέπει να πραγματοποιηθεί και ως προς αυτό όλοι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα. Ο Kant σε μια μάλλον δίκαιη, για την εποχή και τη χώρα του, κατάκριση, αποδίδει στο σύνολο του «ωραίου φύλου» το χαρακτήρα του αδιαφώτιστου, που μάλιστα φοβάται και υποπετυνται άσχημα κάθε βήμα προς το Διαφωτισμό. Προσθέτει, όπως, ότι τούτη τη θλιβερή κατάσταση φροντίζουν ήδη εκείνοι οι κηδεμόνες, που έχουν αναλάβει με τόση καλοσύνη την εποπτεία του. Αφού πρώτα έκαναν κοντά τα σπιτικά ζώα τους –συνεχίζει ο Kant– και έλαβαν με άκρα προσοχή τα μέτρα τους, ώστε αυτά τα ήσυχα ζώα να μην επιτρέπουν στον εαυτό τους το τόλμημα να κάνουν βήμα έξω από την κούνια, όπου αυτοί τα έχουν κλεισμένα, τους δείχνουν έπειτα τον κίνδυνο που τα απειλεί άμα προσπαθήσουν να βαδίσουν μόνα τους»²⁰.

Σαφώς ο Kant δεν ήταν υπέρμαχος της γυναικείας χειραφέτησης ούτε στη φιλοσοφία του, ούτε, πολύ περισσότερο, στη ζωή του. Εν τούτοις το κείμενο που μόλις προηγήθηκε έχει σαφώς τη σπίθα της απελευθέρωσης και κάτι πολύ σημαντικό: αναφέρεται αδιάκριτα σ' όλους τους ανθρώπους, τους οποίους δεν έχει αγγίξει η επαναστατική ορμή του Διαφωτισμού και κατακρίνει γι' αυτό τους ποιμένες εκείνους που το 'χαν βολικότερο να φυλούν πρόβατα παρά ανθρώπους. Ο λόγος που στην Πρωσία δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί, ως τις εσχαιές του, κάθε διαφωτιστικό αίτημα, είναι ότι οι «φωτισμένοι δεσπότες» του Βερολίνου είχαν φροντίσει να ικανοποιούν τις νέες κοινωνικές τάσεις, κρατώντας επίσης μια πολιτική κρατικού παρεμβατισμού και συμβιβασμού. Συμβιβασμό που κάνει και ο Kant.

Είναι, όμως, επίσης λογικό, ένας φιλόσοφος ο οποίος θεωρεί τον άνθρωπο αποκλειστικά ως αυτοσκοπό και που έχει εμπιστοσύνη στις δυνάμεις αυτού του όντος, να απαιτεί γι' αυτόν το καλύτερο. Η ηθική φιλοσοφία του Kant, αιρούμενη πέρα από τα όρια μιας ιστορικά καθορισμένης φιλοσοφίας του δικαίου, δείχνει να λαμβάνει ένα νόημα υπεριστορικό. Η επίκριση του Kant

5. Borowski, L. E., *Darstellung des Lebens und Charakters Immanuel Kants*, στο *Im. Kant. Sein Leben in Darstellungen von Zeitgenossen*. Felix Gross, Berlin 1912 (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1978, σελ. 66).

6. Kant, I., *Reflexionen* δ.π. 7665.

7. Πβλ. Πλάτωνος **Επιστολή Ζ**, 334c: «μη δουλούσθαι Σικελίαν υπ' ανθρώποις δεσπότης, μηδέ άλλην πόλιν... αλλ' υπ' νομοίς». Βλ. και Ηροδότου, **Ιστορία**, Η 102.

8. Kant, I., *Reflexionen*, δ.π. 7559.

9. δ.π., 7999.

10. Kant, I., «Απόκριση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός», **Λογίμια**, δ.π., σ. 42.

11. Kant, I., «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας...», δ.π. σ. 37.

12. Kant, I., «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», **Λογίμια**, δ.π. σσ. 132, 136.

13. Kant, I., *Reflexionen*, δ.π., 7409 και §82.

14. Πβλ. δ.π. 7572. Για τον έρωτα σ' όλες του τις εκφάνσεις, μελέτη Παν. Δαμιάσκου Ερωτος παρουσίαση, Αθήνα, 2002.

15. Πβλ. δ.π. 7565.

16. δ.π., 7572. Βλ. και Williams H., **Kant's Political Philosophy**, Blackwell, Oxford 1983, σσ. 117-8. Ο Δ. Καπετανάκης στο: «Μυθολογία του Ωραίου» εκ. Χαρβ..... Αθήνα 1988, σελ. 26 υποστηρίζει ότι ο Kant δεν μπορούσε πραγματικά να φιλοσοφήσει για το Ωραίο διότι «υπήρξε φτωχός και ψυχρός ο ερωτισμός του».

17. Kant, I., δ.π., 7580.

18. Borowski L.E., δ.π. σ. 68-9. Τη γερμανική έκφραση που χρησιμοποιεί κανείς π.χ. όταν ομιλεί για μια αποτυχημένη αγορά, δεν μπορεί να μεταφρασθεί στην ελληνική ανολόγωως. Σ' αυτή την περίπτωση ακολουθεί την πρόταση: «είναι φτηνό» και σημαίνει σε γενικές γραμμές «μέσα στη φτηνεία του, καταλαβαίνεις τη ποιότητα θα 'χει!». Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία συναντούμε παρόμοιες θέσεις λ.χ. Δημόκριτος ΟΚ απ 100. Είναι παράδοξο η γυναίκα να προβαλλεί επιχειρήματα. Η σκέψη της είναι εξυπνότερη από αυτήν του ανδρός μόνον όταν πρόκειται για κακόβουλες θέσεις. Δεδομένου ότι η γυναίκα βρίσκεται ενόχλητα κοντά στις χαώδεις δυνάμεις της φύσεως, υποταγμένη στη μυστηριώδη διαδικασία της αναπαραγωγής και είναι εύρωτη απέναντι στο άλογο του έρωτος, φαίνεται γι' αυτό οι άνδρες τη θεωρούν κατώτερη, ενώ τον εαυτό τους ανώτερο, μιας και δεν υπόκεινται τόσο στις επιταγές της φύσεως. Πλατ. **Τίμαιος** 91c. Ο Αριστ., **Περί ζώων Γενέσεως**, 775a, 767b, 765b, ισχυρίζεται πως οι γυναίκες είναι αποκομμένες από το αρχέτυπο, είναι μια παθητική αργιλόμορφη «ύλη» στην οποία η ενεργητική ανδρική «μορφή» εμφυσά ζωή. Ο Ευριπ. **Ιππολ.** στ. 640-644 τονίζει

Η ανοιχτή φιλοσοφία του Karl Popper

Του ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας - Συγγραφέα

Ο φιλόσοφος Karl Raimund Popper (γεννήθηκε το 1902 στη Βιέννη και πέθανε το 1994 στο Λονδίνο) είναι μια εξέχουσα πνευματική φυσιογνωμία του εικοστού αιώνα. Με τη σκέψη του σφράγισε τον αιώνα των πολιτικών και των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Ευθύς εξ αρχής θα πρέπει να τονισθεί ότι το θεωρητικό έργο του Popper δεν περιορίζεται στον τομέα της επιστημολογίας και της γνωσιοθεωρίας, αλλά επεκτείνεται και στους τομείς της πολιτικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Οι τελευταίοι αυτοί τομείς είναι εκείνοι, μέσω των οποίων ο Popper εξειδικεύει τα πολιτικά του ενδιαφέροντα και την ηθική του στάση για τα συμβαίνοντα της εποχής του. Η φιλοσοφία του στο σύνολό της φέρει τον χαρακτηρισμό: «κριτικός ορθολογισμός» Κατ' αυτό τον τρόπο αντιδιαστέλλεται προς τον δογματικό ορθολογισμό, φιλοσοφική τάση, η οποία στην αντιπαραθέσή της προς τα ανορθολογικά ρεύματα καθίσταται κλειστό σύστημα. Αντιθέτως η φιλοσοφία του Popper είναι ανοιχτή και οι ιδέες του υπόκεινται σε διαρκή και εξονυχιστικό έλεγχο. Θα λέγαμε ότι ο Popper παίζει με «ανοιχτά χαρτιά» τόσο όσον αφορά την συνοχή των δικών του θεωριών όσον και σε σχέση προς την αντιπαραθέσή του με τις αντίπαλες θεωρίες.

Το βιβλίο με το οποίο καθιερώθηκε στην παγκόσμια φιλοσοφική κοινότητα ο Popper φέρει τον τίτλο: «Λογική της έρευνας» 1934 (Logik der Forschung). Στη μελέτη του αυτή ο Popper καταπιάνεται με δύο μεζονα προβλήματα της επιστημολογίας: πρώτον με το πρόβλημα της επαγωγής και δεύτερον με το πρόβλημα της διακρίσεως της επιστήμης από την μεταφυσική ή την ψευδοεπιστήμη. Όσον αφορά το πρόβλημα του κριτηρίου της διακρίσεως της επιστήμης από την ψευδοεπιστήμη, αυτό, κατά τον Popper, συνίσταται στη διαψευσιμότητα μιας επιστημονικής θεωρίας και όχι στην επαληθευσιμότητα όπως γινόταν δεκτό μέχρι τότε. Με άλλα λόγια ο Popper διέγινε μια ασυμμετρία ανάμεσα στην επαλήθευση και την διάψευση των επιστημονικών θεωριών και

πολλά προβλήματα στην μέθοδο αξιολόγησης των επιστημονικών θεωριών. Ο Popper σημειώνει ότι «χρειαζόμαστε τις βασικές (παρατηρησιακές) προτάσεις, για να αποφασίσουμε εάν μια θεωρία είναι διαψεύσιμη». Δύο είναι οι μεθοδολογικές λειτουργίες των βασικών προτάσεων της εμπειρίας: πρώτον χρησιμεύουν για να κριθεί ο εμπειρικός χαρακτήρας των θεωριών και δεύτερον για να αποτιμηθεί η αντικειμενικότητά τους.

Έχουν δίκιο όσοι υποστήριξαν ότι οι θεωρητικές ιδέες του Popper προετοίμασαν το έδαφος για μια «κοπερνίκεια επανάσταση» στην επιστημολογία αντίστοιχη μ' αυτή του Kant στον τομέα της γνωσιοθεωρίας. Ωστόσο οι θεωρητικές έρευνες του Popper δεν εξαντλούνται στην ανάλυση των επιστημονικών θεωριών. Η συμβολή του στην πολιτική φιλοσοφία είναι ανεκτίμητη. Ορθότερα θα πρέπει να ξετάσει κανείς το φιλοσοφικό έργο του Popper ως σύνολο. Ο ανοιχτός χαρακτήρας του στον τομέα της επιστημολογίας επιβεβαιώνεται και στον τομέα της πολιτικής φιλοσοφίας. Κατά τον Popper η «ζωή είναι επίλυση προβλημάτων». Αυτός είναι και ο τίτλος ενός βιβλίου του εξ άλλου, στο οποίο τονίζεται η ενότητα της ζωής του ανθρώπου και ο ρόλος της επιστήμης στην προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων της ζωής. Η ζωή χωρίζεται σε τρεις κόσμους: στον πρώτο κόσμο ανήκουν τα φυσικά αντικείμενα, στον δεύτερο τα ψυχικά συμβάντα, ενώ στον τρίτο κόσμο εντάσσονται οι ιδέες, οι επιστημονικές θεωρίες και τα έργα τέχνης. Στον τρίτο αυτό κόσμο πρόσβαση έχει μόνον ο άνθρωπος. Και στο ερώτημα: γιατί ο άνθρωπος φτιάχνει έργα τέχνης ή διατυπώνει επιστημονικές θεωρίες, η απάντηση, κατά τον Popper, έγκειται στο εξής: μέσω αυτών των δημιουργημάτων διαμορφώνει βελτιωμένες συνθήκες ζωής. Κανείς δεν έχασε από την διατύπωση ορθολογικών εμπειρικών διαψεύσιμων επιστημονικών θεωριών.

Ο Popper, μέχρι το τέλος της ζωής του, υπήρξε υπέρμαχος του ορθολογισμού. Δεν μπορούσε να αντέξει τη φρίκη

του νεωτερικού κόσμου είναι η ελευθερία του ατόμου. Η ελευθερία δεν ισοσταθμίζεται με την ισότητα και τη δικαιοσύνη. Η ελευθερία είναι σημαντικότερη από την ισότητα. Οι «μεγάλες αφηγήσεις» (Lyotard) περί ισότητας οδήγησαν στην καταστροφική της ελευθερίας του ατόμου. Η κατάρρευση του φασισμού και στη συνέχεια η πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων αποτέλεσαν τη δικαίωση της πολιτικής σκέψης του Popper.

Κρίνεται απαραίτητο να λεχθούν δύο λόγια για την πολιτική φιλοσοφία του Popper. Κατ' αρχάς ο Popper υποστήριξε ότι ζούμε στον καλύτερο δυνατό κόσμο. Ο σημερινός κόσμος (δηλ. ο κόσμος της εποχής του) είναι ο καλύτερος δυνατός κόσμος στον οποίο εξήσε ποτέ ο δυτικός άνθρωπος. Αυτό οπωσδήποτε είναι σωστό. Εξ άλλου δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο δυτικός άνθρωπος είχε να παλέψει κατά τον 20ό αιώνα με δύο θηρία: τον φασισμό και τον κομμουνισμό. Εξήλθε νικητής και μπορεί σήμερα να απολαμβάνει το μέγιστο αγαθό της ελευθερίας. Κατά τον Popper μεγάλοι στοχαστές όπως π.χ. ο Πλάτων, ο Hegel και ο Marx επεξεργάστηκαν και διετύπωσαν σχέδια ολοκληρωτισμού. Γράφει με έμφαση ο Popper: «πρέπει να αποβάλουμε την συνήθεια να εκδηλώνουμε απεριόριστο σεβασμό απέναντι στους μεγάλους άνδρες. Οι μεγάλοι άνδρες μπορεί να διαπράξουν μεγάλα σφάλματα και, όπως προσπαθεί να δείξει αυτό το βιβλίο, ορισμένοι από τους μεγαλύτερους πνευματικούς ηγέτες του παρελθόντος, υποστήριζαν την αέναη επίθεση κατά της ελευθερίας και του λόγου». Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Marx επεξεργάστηκαν κοινωνικά προγράμματα ολισμού. Τα κοινωνικά προβλήματα όμως, κατά τον Popper, δεν λύνονται στο επίπεδο του ολισμού, αλλά στην πρακτική βάση της βήμα προς βήμα κοινωνικής τεχνολογίας. Κατά καιρούς διατυπώθηκαν ολοκληρωμένα προγράμματα κοινωνικής αλλαγής. Τα σοσιαλιστικά προγράμματα των κομμουνιστικών κομμάτων της Ανατολικής Ευρώπης αποτελούν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα.

Ο Popper εκδηλώνει ορθολογική αλλεργία απέναντι σε ό,τι θα μπορούσε να ονομασθεί ολιστικό, ολικό ή καθολικό. Επειδή πιστεύει ακράδαντα ότι η ζωή του ανθρώπου κρατιέται από τα χέρια του ίδιου του ανθρώπου, θα πρέπει αυτός ο ίδιος ο άνθρωπος να βρει και τις μεθόδους με τις οποίες θα αντιμετωπίσει τα προβλήματά της. Εκτός από τους ολοκληρωτισμούς πολιτικός εχθρός του Popper υπήρξε και ο ιστορικισμός, δηλ. η θεωρητική εκείνη τάση, η οποία ανάγει τις κοινωνικές κανονικότητες σε αμετάβλητους και σταθερούς ιστορικούς νόμους. Η αποστολή των κοινωνικών επι-

λογία δεν υπήρξε ποτέ θεωρητικός αυτοσκοπός για τον Popper. Αντιθέτως για πολλούς μελετητές του η επιστημολογία έχει καταστεί ακαδημαϊκός κλάδος. Ο Popper όσον αφορά την επιστημολογία και τον κοινωνικό ρόλο της, είναι κατηγορηματικός: η υπόθεση της αξιολόγησης των επιστημονικών θεωριών συνδέεται άρρηκτα με την πρακτική υπόθεση της βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής. Από τη στιγμή που ο «Θεός πέθανε» (Nietzsche) και από την στιγμή που η ζωή και οι καταστάσεις της βρίσκονται στα χέρια του ίδιου του ανθρώπου, δεν μπορούμε παρά ως φιλόσοφοι να εργαστούμε προς την κατεύθυνση της ορθολογικής οργάνωσης της ανθρώπινης ζωής. Αυτό είναι το φιλοσοφικό «πιστεύω» του Popper, ο οποίος εξ άλλου τονίζει με έμφαση ότι «η αισιοδοξία είναι καθήκον» για τον άνθρωπο. Δεν υπάρχουν άλτα προβλήματα, όπως δεν υπάρχουν και δυσκολίες, τις οποίες δεν μπορούμε να ξεπεράσουμε. Η φιλοσοφική παρακαταθήκη του Popper συμπίπτει με τις πολιτικές εμπειρίες του εικοστού αιώνα. Μετά το τέλος των πολιτικών και των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, μετά το τέλος των διλημάτων του τύπου: «επανάσταση» (Marcuse) ή «μεταρρύθμιση» (Popper) μπορεί επιτέλους ο άνθρωπος να αναμετρηθεί με τις πνευματικές δυνάμεις του και τις πραγματολογικές δυνατότητές του. Ο Popper μας έδειξε τον δρόμο της ελευθερίας, σε εμάς απομένει να βρούμε το μονοπάτι της υπευθυνότητας.

ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΒΡΑΔΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ - ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ

Το **Φιλοσοφικό Καφενείο** συνεχίζει για τέταρτη χρονιά τις φιλοσοφικές συζητήσεις κάθε Τετάρτη, στο café ΔΙΩΡΟΦΟ, Αιόλου 77 και Ευριπίδου, στις 7.30 μ.μ., με θέμα:

Η Αισθητική της Λογοτεχνίας

Τα θέματα εισηγείται ο Νίκος Μακρής, δρ. Φιλοσοφίας. Το **Φιλοσοφικό Καφενείο**, όπως σχολιάσαμε και σε προηγούμενο τεύχος της «Φιλοσοφίας και Παιδείας» (αρ. τ. 17-18) αποτελεί μια άσση πνευματικής ανύψωσης για κάθε προβληματιζόμενο άνθρωπο. Η πρόθυμη συμμετοχή σ' αυτό πολλών, κυρίως νέων ανθρώπων, μαρτυρεί το δημιουργικό έργο του. Παραθέτουμε μερι-

Η Πληροφορική στην Εκπαίδευση: Μια φιλοσοφική αποτίμηση

Του ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας

Είναι αλήθεια ότι η εκπαίδευση βρίσκεται πάντοτε σε αμοιβαία σχέση με νέα φαινόμενα της κοινωνίας και δεν παύει να αναπροσδιορίζεται από τις πολλαπλές κατακτήσεις του σύγχρονου κόσμου. Οι κατακτήσεις αυτές συνδέονται άμεσα με την τεχνολογική επανάσταση που χαρακτηρίζει ολόκληρη τη νεωτερική εποχή και την οποία σήμερα γνωρίζουμε κυρίως ως μια «διαρκή επανάσταση» στους τομείς της πληροφόρησης και της επικοινωνίας. Πρόκειται για μια επανάσταση χωρίς αρχή και τέλος. Είναι αυτή που θέτει τον σημερινό άνθρωπο μπροστά σε άπειρα ερωτηματικά και τείνει να γίνει «πεπρωμένο» του: να αναταράξει συθέμελα το πνευματικό του σύμπαν και να τον κατευθύνει προς ένα συγκεκριμένο πολιτισμό.

Η δυναμική αυτής της έκρηξης δε αφήνει ανεπηρέαστο το όλο σύμπλεγμα της εκπαίδευσης και το κυλιόμενο έργο της παιδείας. Η σχέση έτσι που αναπτύσσεται ανάμεσα στην πληροφορική και στην εκπαίδευση προβάλλει ως μια αναγκαιότητα που διαμεσολαβεί το κοινωνικά υπάρχον και καθορίζει, εν πολλοίς, τις προγραμματικές αρχές της εκπαίδευσης. Τι συμβαίνει άραγε εδώ; Τι είδους αναγκαιότητα είναι αυτή και ποια τα όριά της; Από μια πρώτη ματιά η πληροφορική φαίνεται να είναι αναγκαία στην εκπαίδευση, διότι περιέχει μια άνευ όρων μορφωτική αξία: πειθαρχεί τη σκέψη, τη γυμνάζει ορθολογικά και τη στρέφει σε αδιαφιλονίκητες πρακτικές εφαρμογές. Ακόμη φέρει σε επαφή διδάσκοντες και διδασκόμενους με ποικίλες μορφές γνώσης, τους επικεντρώνει το ενδιαφέρον στα πιο διαφορετικά πολιτισμικά μορφώματα και τους εγκαθιστά στο κέντρο ενός πληροφοριοποιημένου όλου.

ρει η πληροφορική στην εκπαίδευση συνεπικουρούν στη συγκρότηση ενός υποκειμένου, το οποίο οικειώνεται με τρόπους ταξινόμησης ή τακτοποίησης της συλλογιστικής του διαδικασίας, γνωρίζεται με καθορισμένες έννοιες, αποσπφινίζει τα όρια του δεδομένου και του αιτούμενου, εξασκείται στην αλγοριθμική σκέψη, αναπαριστά λογικούς συσχετισμούς, συντονίζει τις ενέργειές του και ερμηνεύει τα αντικείμενα.

Εξίσου αναγκαίος φαίνεται να είναι ο διαπαιδαγωγητικός ρόλος της πληροφορικής. Για να εξοικειωθεί κανείς π.χ. καλά με την αλγοριθμική σκέψη χρειάζεται να προχωρεί με βήματα σταθερά, να δείχνει απεριόριστη υπομονή και να έχει επίγνωση ότι με «καιρό και με κόπο» θα φτάσει να δαμάσει «τα προγράμματα που τρέχουν» και να αισθανθεί έτσι ικανοποίηση από την πολύμοχθη συναναστροφή του με τον υπολογιστή. Στην αναλογία τούτη αποκτά την εμπειρία πολλαπλών συσχετισμών και παρωθείται να μελετά σε βάθος τεχνικές διατάξεις του υπολογιστή ή των προγραμμάτων, να εμβαθύνει με θαυμαστή ακρίβεια σε ουσιώδεις πλευρές του αντικειμένου και να μην περιπλανάται άστοχα μέσα στην έρημο της απροσδιοριστίας. Έτσι μπορεί να μελετά συγκεκριμένα προβλήματα που αναφύονται κατά τη μαθησιακή διαδικασία, να εξετάζει όλες τις ιδιαιτερότητες της γνωσιακής του πράξης, να εξηγεί τυχόν παραλείψεις και λάθη, να εντάσσεται σε πρόγραμμα εξατομικευμένης διδασκαλίας, να καλλιεργεί πρακτικές επικοινωνίας, να ανασυλλέγει εμπειρίες, να επαναπροσδιορίζει τις παιδευτικές του σχέσεις, να ανχνεύει μεθόδους αναδόμησης της ύλης και αποτελεσματικότερης κατανόησής της.

Όσο αναγκαία όμως και να φαίνεται η πληροφορητική συνείδηση για την εκπαίδευση, η γενική της αξία τίθεται πάντοτε υπό ερώτηση: περισσότερα είναι τα οφέλη που προσφέρει η πληροφορική ή οι κίνδυνοι που περικλείει;

την παιδεία, την πνευματικότητα του ανθρώπου, αλλά και για τη φυσιολογική εξέλιξη της κοινωνίας. Η απουσία συστηματικής φιλοσοφικής παιδείας από τα δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα καθιστά όλες τις θετικές δυνατότητες της πληροφορικής, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, μορφικά απλώς γνωρίσματα της παιδευτικής σχέσης, με αποτέλεσμα να αδικεί και την ίδια την πληροφορική ως επιστήμη.

Μια παιδευτική σχέση, που απεμπολεί τον ψυχολογικό παράγοντα, στερείται νοηματικού περιεχομένου και εξαντλείται σε μια φορμαλιστική αξιοποίηση της πληροφορικής. Εκμηδενίζει έτσι την ενεργό υποκειμενικότητα, πάνω στην οποία δομείται η ενσυνείδητη εμπειρία του διδάσκειν και διδάσκεισθαι, και διαγράφει κάθε «κριτική ανάλυση της κοινωνίας» (Horkheimer), η οποία, ως εκ της φύσης της, ονομάζει την πρόσβαση της συνείδησης σε κάθε μη-συνείδητη αναφορική κατάσταση. Η εκπαιδευτική πράξη που ερείδεται σε μια τέτοια παιδευτική σχέση, αντιμάχεται την ενδιάθετη ορμή και καταλήγει «να κάνει τους ανθρώπους μηχανές»¹, να συνδέει το μαθητή ή το δάσκαλο με πράγματα που δεν επιδέχονται παρά μια απάντηση και κανένα ζωντανό διάλογο· να τον πειθαναγκάζει να ομιλεί μόνο τη γλώσσα του υπολογιστή, να μην αμφισβητεί τίποτα και να αποτεφρώνει μέσα του και έξω του κάθε ικμάδα ευαισθησίας και αισθητικότητας· να τον εφοδιάζει με μια κλωμή συμπεριφορά, η οποία δεν του επιτρέπει να «οροθετεί το νοητό και συνακόλουθα το μη νοητό»² και τον μετατρέπει σε ένα αρωσημένο εξάρτημα του υπολογιστή.

Μια ευρύτερη αντίληψη για την εκπαίδευση συνδυάζει την εξωτερική αναγκαιότητα της πληροφορικής με την εσωτερική αναγκαιότητα του προσώπου. Κατ' αυτήν την εσωτερική αναγκαιότητα η εκπαίδευση καλλιεργεί στο νέο εκείνη την κριτική σκέψη, ώστε να μπορεί να διαμορφώνει ιδιαν γνώμη για πιθανές αντικειμενοποιήσεις του και να αναζητεί την τιμή του πέρα από κάθε χρησιμοθηρική βλέψη, είτε αυτή η βλέψη συνδέεται με την πρακτική χρησιμότητα της πληροφορίας είτε αφορά γενικότερα τη σχέση του με την τεχνητή νοημοσύνη και την εικονική πραγματικότητα. Ο Αριστοτέλης υπεράσπιζε ήδη την οντολογική δυνατότητα του ατόμου να επιζητεί την ελευθερία της αγωγής πέρα από τη στενή επαγγελματική ειδίκευση και τόνιζε την υποχρέωση της πολιτείας να αντιμετωπίζει την παιδεία ως παιδι-ά: να προσφέρει στους νέους εκείνες τις μορφωτικές προϋποθέσεις που αναφερόνουν την ψυχή και δεν την παραδίδουν στη ληλα-

Ο Πλάτων δοκίμασε να σκεφτεί τις αρνητικές συνέπειες που συνεπάγεται για τον πολιτισμό και την παιδεία του ανθρώπου το πέρασμα από τον προφορικό στο γραπτό λόγο: ο τελευταίος προσφέρει στο υποκείμενο μια εξωτερική ανάμνηση της γνώσης και περιάγει σε λήθη την ψυχή, ενώ ο πρώτος ανακαλεί στην ζωή την ακατάλυτη γοητεία της ερωτικής μανίας και συνενώνει το Εγώ και το Εσύ στο φιλοσοφικό διάλογο. Αυτός ο διάλογος αγκαλιάζει όλους τους ανθρώπους και όχι μια ειδική κάστα ρητόρων, πολιτικών, σοφιστών κ.λπ. Αυτό εξάλλου δείχνει και ο διάλογος Σωκράτη και δούλου στο Μένωνα. Ως προφορικός λόγος «γράφεται με γνώση μέσα στην ψυχή του μαθητή και μπορεί να υπερασπίζεται τον εαυτό του, ξέρει δε σε ποιους πρέπει να μιλάει και σε ποιους να σωπαίνει»³. Γι' αυτό και αποτελεί για το ανθρώπινο άτομο αναγκαία προϋπόθεση για την αυθεντική του ψυχ-αγωγή.

Ο κατά Πλάτωνα λήθαργος της ψυχής στην εποχή της πληροφορικής βιώνεται ως διχοτόμηση της προσωπικότητας, ως απο-ιστοριοποίηση (Enthistorisierung) των γνωσιολογικών θεμελίων της ανθρώπινης υπόστασης, ως αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στην ατέλειωτη συσσώρευση πληροφοριών από τις διάφορες τράπεζες δεδομένων ή από ανάλογα ηλεκτρονικά συστήματα και στη συνειδητή γνώση του σκεπτόμενου υποκειμένου⁴. Απ' αυτή την άποψη, όσο και αν αναπτύσσεται η επιστήμη της τεχνητής νοημοσύνης, δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη βούληση, τη συνείδηση και την ανθρωπινή νόηση με τα υπολογιστικά προγράμματα ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή. Ο Βρεταννός φιλόσοφος John Searle διαφωνεί και αντιτάσσεται με δριμύτητα σε μια τέτοια απόπειρα αντικατάστασης της βουλητικής και γνωστικής ενέργειας του ανθρώπου από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή: «Επειδή το πρόγραμμα είναι απολύτως τυποποιημένο, με συγκεκριμένους συντακτικούς κανόνες, και επειδή η νοημοσύνη έχει περιεχόμενο νοητικό ή σημασιολογικό, κάθε απόπειρα να δημιουργήσουμε μια νοημοσύνη αποκλειστικά με προγράμματα υπολογιστών παραλείπει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του νου»⁵.

Σημειώσεις

1. Φρ. Νίτσε, το Λυκόφως των ειδώλων, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Νησίδες, σ. 81.

2. L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus, μτφρ. Θ. Κιτσόπουλος, εκδ. Παπαζήση 1978, 4.114.

3. Αριστοτέλης Πολιτικά, 1337b 10 κ. εξ.

4. J. Mittelstrass, Computer und die Zukunft des

ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Γράφει: ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φιλολόγος - τ. Σχολικός Σύμβουλος

Αξιολογία

I. Κλάδος της φιλοσοφίας που εξετάζει τις αξίες. Η αξιολογία προσδιορίζει την ουσία, ειδικότερα την έννοια της αξίας, τα είδη ή τις κατηγορίες των αξιών μέσα σ' ένα θεωρητικό σύστημα.

Στο χώρο της φιλοσοφίας η Αξιολογία είναι γνωστή με τα ονόματα «Αξιολογική Ηθική», «Γενική Θεωρία των αξιών» κ.ά. Ανάλογα με το αντικείμενο μελέτης η Αξιολογία διαιρείται σε πέντε κλάδους, που είναι οι εξής: Γενική Αξιολογία, Ηθική Αξιολογία, Φιλοσοφία του Δικαίου, Διοικητική και Φιλοσοφία της Θρησκείας. Η διαίρεση όμως αυτή δεν είναι απόλυτη.

Ο Γερμανός φιλόσοφος Μαξ Σέλερ (Scheler, 1874-1928) διαίρεσε τις αξίες ιεραρχικά σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: α) Γενικές αξίες (Αξίες του ευχάριστου και του δυσάρεστου), β) Βιολογικές αξίες, στις οποίες κατατάσσονται οι οικονομικές, γ) Πνευματικές αξίες, στις οποίες υπάγονται οι αισθητικές και οι αξίες του δικαίου, δ) Θρησκευτικές αξίες, που βρίσκονται στην πρώτη θέση της ιεραρχικής κλίμακας.

Τον όρο αξία εισήγαγε στη Φιλοσοφία, τον περασμένο αιώνα ο Γερμανός φιλόσοφος Ρούντολφ Χέρμαν Λότσε (Lotze, 1817-1881), ιδρυτής της Αξιολογίας, ο οποίος έδωσε και τον ορισμό της: «αξία είναι το καθετί το οποίο ο άνθρωπος εκτιμά ως ανώτερο και με το οποίο μπορεί να έρθει σε μια συναισθηματική

και, επίσης, ο Έντουαρντ Φον Χάρτμαν (Hartmann, 1842-1906), φιλόσοφος του υποσυνειδήτου, ο οποίος έγραψε το έργο «Επιτομή της Αξιολογίας» (1909), ο Βίλμπαουρ Μάρσαλ Ούρμπαν, του οποίου το έργο «Αξιολόγηση, η φύση και οι νόμοι της» (1909) ήταν το πρώτο δοκίμιο για το πρόβλημα των αξιών και ο Ραλφ Μάρτον Πήρυ, του οποίου το βιβλίο «Γενική Θεωρία των Αξιών» (1926) χαρακτηρίστηκε ως το «μέγα έργο» (Magnum opus). Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας απαριθμεί οκτώ «βασίλεια αξιών», την ηθική, τη θρησκεία, την τέχνη, την Επιστήμη, την Οικονομία, την Πολιτική, το Δίκαιο και τα έθιμα.

III. Η Αξιολογία, ως επιστήμη, διαμορφώθηκε στα τελευταία χρόνια και συμπεριλαμβάνει προβλήματα που ερευνούσε άλλοτε η Λογική, η Ηθική, η Ψυχολογία και η Πολιτική Οικονομία. Μεγάλη ώθηση έδωσαν οι Νεοκαντιανοί της σχολής Χαϊδελβέργης, οι οποίοι στη θέση της κριτικής φιλοσοφίας του Kant έβαλαν τη θεωρία των αξιών και θεώρησαν, σαν αντικείμενο της φιλοσοφίας τις αξίες, ιδίως το τρίπτυχο: αλήθεια, αγαθό και ωραίο, που αποτελούν, αντίστοιχα, αντικείμενο εξέτασης των τριών φιλοσοφικών κλάδων, της Γνωσιολογίας, της Ηθικής και της Αισθητικής. Για το λόγο αυτό, οι Νεοκαντιανοί, διαχωρίζουν τις αξίες σε λογικές, ηθικές και αισθητικές.

νοποιητικά. Δεν υπάρχει δηλαδή για όλες τις αξίες ομοφωνία των επιστημόνων και φιλοσόφων. Συχνά γίνεται από αυτούς μια αυθαίρετη ιεράρχηση των αξιών, που στηρίζεται στον ακραίο ορθολογισμό, στη δογματική Μεταφυσική και Θεολογία. Ορισμένοι θεωρούν τις αξίες ως πλατωνικές ιδέες, που αντανακλούν τον αισθητό κόσμο, ενώ άλλοι ως τέλειες ιδιότητες της θεότητας.

V. Από πρακτική άποψη, είναι γνωστό ότι οι αξίες δε γίνονται άμεσα αντιληπτές στον άνθρωπο. Ο άνθρωπος γνωρίζει τις αξίες, δια μέσου προσώπων ή αντικειμένων, που είναι φορείς των αξιών, γνωστοί στη φιλοσοφία ως «αξιολογικά αντικείμενα». Ως φορείς θεωρούνται κυρίως οι ανθρώπινες αρετές (ηθικές, πνευματικές, θρησκευτικές), τα έργα τέχνης, της επιστήμης κ.ά. Αλλά και στη περίπτωση αυτή η «ιεράρχηση των αξιών» είναι αμφίβολη και δε στηρίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια. Οι αξίες διαφοροποιούνται, από εποχή σε εποχή, για να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, στις νέες ανάγκες. Συχνά κορυφαίες αξίες σχετικοποιούνται, από άτομο σε άτομο, ενώ άλλες αμφισβητούνται με αποτέλεσμα να χαλαρώνεται η συνεκτική τους δύναμη, να δημιουργείται ιδεολογική σύγχυση και να διασπάται ο κοινωνικός ιστός (Μηδενισμός).

VI. Η επικράτηση των κατώτερων αξιών, κυρίως των υλικών, υποβαθμίζει το επίπεδο της κοινωνίας, δεδομένου ότι αυτές δημιουργούν ανισότητες, ανταγωνισμούς και γενικά αντικοινωνικές ενέργειες, που οδηγούν την κοινωνία σε εκφυλισμό. Το σημαντικό αυτό δε σημαίνει ότι

Η έννοια της κριτικής παρέμβασης στο χώρο της πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας

ΙΩΑΝΝΗ Ν. ΜΑΚΡΗ

Η σύνδεση του εξωτερικού κόσμου με το νου του ανθρώπου μέσω των αισθήσεων πιστοποιήθηκε με σιγουριά από τον Αριστοτέλη: «ουδέ νοεὶ ο νους τα εκτός μη μετ' αισθήσεως»¹, και ο Descartes εξασφάλισε το πέρασμα στην πραγματικότητα με τη συνειδητοποίηση της ύπαρξης: «cogito ergo sum»². Αισθητός κόσμος και σκεπτόμενος άνθρωπος συνθέτουν μια βάση πραγματικότητας, στα πλαίσια της οποίας εξωτεριεύεται και γίνεται αντιληπτή η πνευματική και καλλιτεχνική έκφραση δημιουργίας του ανθρώπου –ως τέχνη, λόγος, γράμματα και επιστήμες– αλλά και η κριτική του παρέμβαση στις εν λόγω δημιουργικές εκφράσεις.

Η κριτική, ως λόγος και ενέργημα των ανθρώπων, ως τρόπος Έκφρασης και παρέμβασής τους στο χώρο της πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας, μπορεί να έχει δύο εκ διαμέτρου αντίθετες κατευθύνσεις. Πρώτον, μπορεί να βοηθήσει στην κίνηση των σκέψεων και των ιδεών με την έναρξη σχετικού διαλόγου συμβάλλοντας έτσι τόσο στη βάσει κριτηρίων εκτίμηση - αξιολόγηση των πνευματικών και καλλιτεχνικών δημιουργημάτων, όσο και στην αποδοχή - στήριξη ή απόρριψη των νοημάτων, ιδεών και στόχων που εκφράζονται μέσα από αυτά. Δεύτερον, μπορεί να συντηρεί ή και να προωθεί ένα πολεμικό κλίμα αντιπαραθέσεων, όπου η εμμονή σε συγκεκριμένες θέσεις, η έλλειψη επιχειρημάτων και η αοριστολογία χαρακτηρίζουν την υποτιθέμενη συζήτηση. Έτσι, η κριτική αυτή παρέμβαση οδηγεί σε ακραίες καταστάσεις, όπου το εγωιστικό κίνητρο κυριαρχεί και καθορίζει ανάλογα τα γεγονότα - αποτελέσματα. Εδώ συνήθως, το υποκείμενο προβάλλεται με πείσμα ως αντικειμενικό.

Ορίζοντας την κριτική στις δύο παραπάνω εκ διαμέτρου αντίθετες κατευθύνσεις, είναι αυτονόητο ότι η πρώτη κατεύθυνση κριτικής παρέμβασης είναι το ζητούμενο.

Ο Adam Smith, αναφερόμενος στην ποίηση, γράφει: «Η ομορφιά της ποίησης είναι θέμα τέτοιας αισθητικής ικανότητας, που πολύ σπάνια μπορεί ένας νεαρός αρχάριος ποιητής να είναι βέβαιος ότι την έχει φτάσει. Τίποτα λοιπόν δεν τον ευχαριστεί περισσότερο, όσο η ευνοϊκή κρίση των φίλων του και του κοινού και τίποτα δεν τον πικραίνει τόσο πολύ, όσο η αντίθετη στάση»³.

Αν και κατανοείται η επιθυμία του ποιητή του Smith για μια ευνοϊκή κρίση του ποιητικού του έργου, ωστόσο, η ορθή κριτική μας παρέμβαση στο χώρο των πνευματικών και καλλιτεχνικών δημιουργιών, απαιτείται να μη θίγει την αυτογνωσία, πράγμα που

Βέβαια, μια τέτοια κριτική στάση προϋποθέτει την ικανότητα αντίληψης - διασαφήνισης των ορίων των εννοιών και των ενεργειών. Στη συζήτηση για τα όρια των εννοιών και των ενεργειών συνηθίζεται να γείρονται αντιρρήσεις και επιφυλάξεις με την επίκληση της έννοιας της «ελευθερίας», η οποία «χαρακτηρίζεται από την απουσία περιορισμού και ως ιδιότητα η κατάσταση εκείνου που δεν εμποδίζεται ή δε δεσμεύεται από κανένα εσωτερικό ή εξωτερικό παράγοντα»⁵. Ωστόσο, η πραγματικότητα της απαιτεί την οριοθέτησή της, η οποία μπορεί να γίνει στη βάση αντίληψης - κατανόησης όχι της οριζόμενης ως αντίθετης προς αυτή έννοιας –δηλαδή της δουλείας ή της σκλαβιάς– αλλά της «παρέκβασής»⁶ της (δανειζόμενοι τον όρο από τον Αριστοτέλη), που είναι η «ασυδοσία». Η ασυδοσία νοείται ως εκείνη η ιδιότητα και η κατάσταση του ανθρώπου και της κοινωνίας, η οποία δεν γνωρίζει κανένα όριο, δημιουργώντας έτσι συνθήκες ανασφάλειας οι οποίες δεν εξασφαλίζουν το αναγκαίο και κατάλληλο περιβάλλον της πνευματικής και καλλιτεχνικής έκφρασης, καθώς και της κριτικής παρέμβασης. Συνεπώς, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την έννοια της ελευθερίας (αλλά και άλλες έννοιες και ενέργειες) καθορίζει την κριτική μας στάση.

Η φιλοσοφική σκέψη και η γνώση των ορίων των εννοιών και των ενεργειών αποτελούν βασικές προϋποθέσεις της κριτικής, ως λόγου και ενεργήματος, αλλά «είναι γελοίο να ξεετάζει κανείς τα ξένα πράγματα, ενώ αγνοεί τον εαυτό του»⁷, λέγει ο Σωκράτης, εισάγοντας την έννοια - απαίτηση της αυτογνωσίας στην προβληματική μας.

Η πραγμάτωση της αυτογνωσίας προϋποθέτει την προσπάθεια γνώσης των δυνατοτήτων, των ικανοτήτων και των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του εαυτού μας, αλλά απαιτεί και μια προοπτική εσωτερικής μεταμόρφωσης μας, μέσα από μία μόνιμη διαδικασία αυτοελέγχου. Η πράξη και ο λόγος μας –του οποίου την παντοδυναμία τονίζει ο Γοργίας⁸ στο «Ελένης Εργώμιον»– είναι τα κριτήρια αξιολόγησης - προόδου της εν λόγω προσπάθειάς μας. Έτσι στο βαθμό που θα μπορέσουμε να αναγνωρίσουμε και να ελέγξουμε τις προκαταλήψεις, τα πάθη, τον υποκειμενισμό και το δογματισμό μας, θα καθορισθεί η ορθότητα τόσο της κριτικής μας στάσης όσο και του αποτελέσματός της.

Ημερίδα με θεματική: «Η αξία της ελληνικής γλώσσας»

Της ΧΑΡΑΣ ΛΑΓΟΠΑΤΗ - ΤΟΜΠΡΑ

Πιανίστας - Φιλολόγου

Καθηγήτριας του Ωδείου Αθηνών

Ο πολιτιστικός οργανισμός του Δήμου Αθηναίων κυκλοφόρησε πρόσφατα ένα κομψό τομίδιο που περιέχει τις οκτώ εισηγήσεις ισαριθμων ομιλητών που πήραν μέρος στην Ημερίδα την οποία διοργάνωσε ο Σοροπτιμιστικός Όμιλος Αθηνών «Ιδρυτικός» στις 16 Νοεμβρίου 2001 στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, με θεματική: «Η αξία της ελληνικής γλώσσας».

Των εισηγήσεων προηγήθηκαν τρεις προσφωνήσεις - χαιρετισμοί από τους κ.κ. Βασίλη Βιτσαξή, Σύμβουλο για Πολιτιστικά θέματα του Δήμου Αθηναίων, Πόπη Αθανασίου, Πρόεδρο της Σοροπτιμιστικής Ένωσης Ελλάδος και Μαίρη Βόγκα, Συντονίστρια της Ένωσης.

Ενδιαφέρονσα ποικιλία παρουσιάζει το φάσμα των ομιλητών καθώς και των ισαριθμων οκτώ εισηγήσεων που εκάλυψαν την Ημερίδα.

Το εξώφυλλο της έκδοσης κοσμείται από ένα «τρυφερό» όσο και συμβολικό ζωγράφημα της Ειρήνης Γαλανού, ενώ στη σελίδα 4 ένα ογκώδες ανοικτό βιβλίο προκαλεί για αποκρυπτογράφηση των στοιχείων του. Υπογράφεται από την Μαρία Ψάλτοπούλου.

Ο πρώτος κατά σειράν ομιλητής ήταν ο Ακαδημαϊκός Καθηγητής κ. Ε. Μουτσόπουλος, του οποίου η ανακοίνωση είχε ως θέμα το τρίπτυχο «Γλώσσα - Κοινωνία και Τέχνη», φαινόμενα διαχρονικά και αλληλένδετα, τα οποία έχουν κοινό σημείο αναφοράς τον άνθρωπο.

Ύστερα από μια σύντομη αναφορά στα εξελικτικά στά-

της γλώσσας είναι η αισθητική λειτουργία και το εντυπωσιακότερο επίτευγμά της είναι η ποίηση». Ως προς την ελληνική γλώσσα, «αυτή απέβη ανέκαθεν η κατ' εξοχήν γλώσσα της φιλοσοφίας, ώστε να έχει κατακτήσει κι από την άποψη αυτήν, παγκοσμίως, την πρώτη θέση...».

Στην ωραία του εισήγηση με θέμα: «*Η ελληνική γλώσσα και το ποιητικό εργαστήριο*», τον κ. Βασίλη Βιτσαξή, Πρόεδβυ ε.τ. και Σύμβουλο για πολιτιστικά θέματα του Δήμου Αθηναίων, απασχολεί η ελληνική στην ποιητική της λειτουργία. Κατά τον κ. Βιτσαξή, ο γενικότερος ήχος της γλώσσας, ο μορφολογικός δηλ. χαρακτήρας της, της χαρίζει σπάνια μουσικότητα. Οι δε φιλοσοφικές λέξεις –έννοιες όπως τα παρμενίδεια **ον** και **είναι**, το ηρεκλείτειο **σημαίνειν**, το **άτομον** του Λευκίππου και του Δημοκρίτου, ο αναξαγόρειος **Νους**, το του Πλάτωνος **εξαίφνης**, τα αριστοτελικά **θεωρείν** και **θαυμάζειν** αποτελούν πάντοτε εφαλτήριοι σταθμοί στην πνευματική πορεία της ιστορίας προς την κατάκτηση της Αλήθειας.

Ο κ. Βιτσαξής αναφέρεται και στο «όνειρο» του Παλαμά, δηλ. την ανασύνδεση ποίησης και μουσικής κατά το πρότυπο των αρχαίων προσωδιακών μέτρων:

Ήχοι και στίχοι τα παλιά να ξαναγίνουν ταίρια
με μια καινούργια ορμή
σε βλέπω αργοϋψώνεσαι παλάτι μουσικό.

Αναφέρεται επίσης, μεταξύ πολλών άλλων, σε μια φράση του Schiller:

«Η τέχνη είναι θυγατέρα της ελευθερίας», η οποία συνάδει ιδιαίτερα με τη χρησιμική ελευθερία που επιτρέπει η ελληνική, κατ' εξοχήν στην ποιητική της λειτουργία.

Στην εισήγησή της με θέμα «*Οι κίνδυνοι τους οποίους αντιμετωπίζει τα τελευταία χρόνια η γλώσσα μας*», η κ. Κυριακή Κ. Δόλια, Επίτιμος Σχολική Σύμβουλος, κρούει τον

Εκτός των άλλων η κ. Δόλια παραθέτει σπαρταριστά παραδείγματα από την παρείσφρηση ξενόγλωσσων λέξεων στην καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα και παρατηρεί ότι, ενώ η επιστήμη και η τεχνολογία δανειοδοτήθηκαν άλλοτε από την ελληνική, σήμερα η ίδια η ελληνική εκτοπίζεται από το φυσικό της χώρο.

Ένα απάνθισμα περίπου δώδεκα αποσπασμάτων από διηγήματα του Παπαδιαμάντη συνηγορεί υπέρ της απόψεως του Δρ. Φιλολογίας Ι. Β. Μενούνου, στην εισήγησή του με θέμα «*Η γλώσσα του Παπαδιαμάντη*». Ότι δηλαδή, ο Σκιαθίτης λόγιος «είναι πιανίστας της γλώσσας, αφού οι λέξεις του σπιθίζουν σαν τα πλήκτρα του πιάνου κάτω από τα δάχτυλα βιρτουόζου πιανίστα, είναι χορευτής που μας θαμπώνει με τα αναπηδήματά του, τις απρόσμενες και εύστροφες εκφράσεις - φιγούρες του, την απόλυτη άνεση στις κινήσεις του με λέξεις, φράσεις, νοήματα».

Ο εισηγητής με την εύστοχη επιλογή και παράθεση των αποσπασμάτων, επιθυμεί να αποδείξει, ότι ο συγγραφέας διέθετε σε μεγάλο βαθμό χιουμοριστική (και τρυφερή θα πρόσθετα) διάθεση, την οποία έθετε στην υπηρεσία πνευματωδών περιγραφών. Πάντως ανάμεσα στα ποιητικά και τα άλλα γλωσσικά του χαρίσματα, ασφαλώς ο δαιμονιώδης οίστρος του δεν είναι το τελευταίο.

Στην εισήγησή της με θέμα «*Γλώσσα και Μουσική στην αρχαιότητα*» θέλησε η υπογράφοσα να προβάλλει μία, κατά το μάλλον ή ήττον, άγνωστη πλευρά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Πρόκειται για την άρρηκτα συνδεδεμένη με τον λόγο μουσική υπόσταση της αρχαίας ελληνικής που οφείλεται στο γλωσσικό - μουσικό φαινόμενο της *προσωδίας*. Είναι δε προσωδία η διαφορετική διάρκεια των συλλαβών με βάση την μακρότητα ή την βραχύτητα των φωνηέντων.

Ως ηχητικό αποτέλεσμα η αρχαία ελληνική λέξη δεν ήταν μόνο μορφή προσδιοριζόμενη μέσα από την γλωσσική λειτουργία της σημασίας, αλλά και αυτόνομη μουσική υπόσταση μη υποκειμένη στην ονοματοθετική ικανότητα του ανθρώπου, αλλά εμπριεχόμενη στον λόγο και ταυτιζόμενη με αυτόν. Έτσι το λεκτικό σώμα αποτελούμενο από τον φορέα σημασίας και την εγγενή σ' αυτόν μουσικο-ρυθμική διάσταση, συνδεόταν με την πνευματική, αλλά και την αισθητική στάση των Ελλήνων. Ενδέχεται δε ο γλωσσικός ρυθμός και το δακτυλικό εξάμετρο του ομηρικού έπους να είναι ο απώτατος πρόγονος του σημερινού, διαδεδομένου ανά την επικράτεια Συρτού Καλαματιανού.

ατυχείς. Με την πρόταση του Heidegger η *αλήθεια* ταυτίζεται με το *είναι*. Και οι δύο αυτές φιλοσοφικές έννοιες έχουν ως προνομιακό τόπο την ελληνική γλώσσα, μέσα από την οποία έκαναν την θριαμβευτική τους είσοδο στην ιστορία. Ο κ. Αραμπατζής σκαγραφεί τα διάφορα στάδια από τα οποία διήλθε η περιπέτεια της Αλήθειας ως έννοιας έως την εποχή του Heidegger, ο οποίος απορρίπτοντας την *veritas* αναθυμάτα την παρμενιδική αλήθεια και την ταύτισή της με το *είναι*.

Το θέμα της Προέδρου του Σοροπτιμιστικού Ομίλου Αθηνών «Ιδρυτικός» ταυτίζεται με την γενική θεματική της ημερίδας με την προσθήκη ενός υποτίτλου: «*Η αξία της ελληνικής γλώσσας. Η ηθοποιός ελληνική γλώσσα*».

Η συγγραφέας, Επιτ. Διευθύντρια Κέντρου Φιλοσοφίας Ακαδημίας Αθηνών κα Άννα Κελεσίδου, έδωσε το πανόραμα της ελληνικής με άφθονες παραπομπές στην αρχαία και τη νεότερη ημεδαπή και αλλοδαπή γραμματολογία. Η ελληνική, κατά την κ. Κελεσίδου, υπερετερεί στα παρακάτω, εν συντομία αναφερόμενα, σημεία: Στη μακροβιότητά της, στον λεκτικό της πλούτο, συγκρινόμενη με τη λατινική, στον πλούτο της σε ρηματικούς τύπους, στην πολυσημία λέξεων όπως λόγος, κόσμος κ.λπ. και τελικώς στην ακρίβειά της κατά τον προγραμματισμό των ηλεκτρονικών υπολογιστών.

Κινούμενη η Εισηγήτρια μέσα σε διαχρονικά κείμενα, μπόρεσε να εξάρει το μεγαλείο της «*Μάγισσας των Ελλήνων γλώσσας*», κατά τον Αδαμάντιο Κοραή, αλλά και να επισημάνει τους κινδύνους της «*βαρβαροποίησης*» που εγκυμονεί η σημερινή γλωσσική πραγματικότητα.

Στην Άννα Κελεσίδου άλλωστε χωροστάμε και τον ύμνο - επίκληση στην παντοδυναμία μιας εξορκιστικής γλώσσας, μιας γλώσσας που ταυτίζει το όνομα με την ουσία. Το ποίημα κοσμεί εισαγωγικά την έκδοση του Πολιτισμικού Οργανισμού του Δήμου Αθηναίων, αποδεικνύοντας την γλωσσική αδιάλειπτη συνέχεια τώρα που «*μηχανές αφωνίας* μηχανεύονται την αομοιότητα» με στόχο την αδιαφοροποίητη ισοπέδωση...

Με μια εύστοχη αναδρομή στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας ο Πρόεδρος της Ελληνικής Αστροναυτικής Εταιρείας και Πρόεδρος του Σπιτιού της Ευρώπης Αθηνών κ. Βασίλης Πετρόπουλος ολοκλήρωσε τη σειρά των εισηγήσεων της Ημερίδας. Κινούμενος με γνώση και σοφία στους ουράνιους και επίγειους «τόπους», μας δίνει διαχρονική εικόνα των αστρικών σωμάτων. Σ' αυτή την παγκόσμια «*αλήθεια*» πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε και παίζει πάντοτε η

Βιβλιοπαρουσίαση

Άννας Κελεσίδου,
Προσωκρατικές Μελέτες.
Των λόγων τώνδε εόντων αεί.

Αυτοί οι λόγοι υπάρχουν πάντα, Αθήνα,
Ιδεοθέατρον, 2002, 120 σσ.

Η μελέτη της φιλοσοφίας των επιλεγόμενων προσωκρατικών στοχαστών, παρόλο που αυτή η τελευταία σηματοδοτεί, κατά γενική παραδοχή, τόσο τις απαρχές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας όσο και εκείνες της καθόλου δυτικής επιστήμης, εξελίσσεται ουσιαστικά με τη μνημειώδη έκδοση των προσωκρατικών αποσπασμάτων από τους Diels και Kranz (ο Α΄ τόμος εκδόθηκε σε πρώτη έκδοση το 1903), οι οποίοι παρέδωσαν στο κοινό και τους ειδικούς ένα corpus κειμένων, ικανό ν' αποτελέσει αντικείμενο εμπειριστατωμένης έρευνας και σχολιασμού. Οι αρχαίες μαρτυρίες για τους Προσωκρατικούς, ακόμη και εκείνες του Αριστοτέλη, όταν δεν φαίνεται ότι παραδίδουν αυτούσιο το πρωτότυπο κείμενο, εμπίπτουν, κατά τους ανωτέρω εκδότες, στον τομέα της δοξογραφίας. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η φιλοσοφική έρευνα για τους Προσωκρατικούς, εξ ορισμού μοντέρνα, είναι τέτοια στο μέτρο που αποστασιοποιείται κριτικά από την παλαιότερη δοξογραφική παράδοση.

Το ερευνητικό αυτό αίτημα ικανοποιεί πλήρως η συγγραφική παραγωγή της κας Κελεσίδου, τ. Διευθύντριας του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αντεπιτελλόντος Μέλους της Ακαδημίας της Μόσχας (για παλαιότερα έργα της με θέμα την προσωκρατική φιλοσοφία βλ. *Μελετήματα Προσωκρατικής Ηθικής*, 1994 και *Η φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, 1996, από τις εκδόσεις της Ακαδημίας Αθηνών). Η πρόσφατη έκδοση κειμένων της με θέμα την προσωκρατική φιλοσοφία, με τίτλο *Προσωκρατικές Μελέτες. Των λόγων τώνδε εόντων αεί. Αυτοί οι λόγοι υπάρχουν πάντα*, μαρτυρεί τα ερευνητικά επιτεύγματα της σ. αλλά και συνιστά έκφραση συγκεκριμένης μεθοδολογικής προσέγγισης. Έχοντας την τύχη να μαθητεύσει και να συνεργαστεί με τον Ακαδημαϊκό Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο (βλ. στο παρόν βιβλίο, σσ. 67-68), από τους σημαντικώτερους υπερασπιστές της διαρκούς εγκυρότητας του κλασικού ελληνικού στοχασμού, η κα Κελεσίδου φαίνεται να εντάσσεται σε μία φιλοσοφική προσέγγιση που αξιολογεί ιδιαίτερα την έννοια του βιώματος. Πριν προχωρήσουμε, όμως, περισσότερο, ας παραθέσουμε τους τίτλους των μελετών που πε-

του Προμηθέα - 3. Ηράκλειτος και Ζήνων ο Κιτιεύς. Η λογική κατανόηση του κόσμου και η επικαιρότητά της».

Καθώς είπαμε παραπάνω, η προσωκρατική φιλοσοφία συνδυάζεται όχι μόνο με τη αυγή του ελληνικού πνεύματος, αλλά και με εκείνη της δυτικής επιστήμης. Αυτό το τελευταίο ενέχει τον κίνδυνο μιας θετικιστικής προσέγγισης της, όπως, παλαιότερα, υπήρξε σε καθαρό βαθμό αυτή του Paul Tannery –μια θετικιστική προσέγγιση, όμως στην ουσία αποδυναμώνει και φτωχαίνει τον προσωκρατικό λόγο. Η σ. εμμένει στην προάσπιση της πολλαπλότητας των προσωκρατικών νοηματοδοτήσεων, υποθετώντας μια στάση που πλησιάζει σε μια φιλοσοφία του βιώματος. «Στο επίπεδο των πνευματικών γεγονότων η αντίθεση του πλησίον και του μακρινού αλλάζει φύση και υπερβαίνεται» (σ. 81): η αναφορά αυτή από τη σ. στον Gabriel Marcel είναι ενδεικτική των φιλοσοφικών προϋποθέσεων της και του τρόπου που κατανοεί τα προσωκρατικά σπαράγματα λόγου. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι αγνοούνται άλλες κυρίαρχες προσεγγίσεις, οι οποίες αναφέρονται εδώ χωρίς διακρίσεις, καλύπτοντας ένα ερευνητικό φάσμα που πηγαίνει από τους επιστημονικούς σχολιαστές έως τα αμιγή φιλοσοφικά πνεύματα σαν τον Nietzsche και τον Ricoeur. Ο φιλοσοφικός αυτός πλουραλισμός, όμως, δεν είναι σκέτο δείγμα ενημερότητας, αλλά συνάδει με μία εμμονή στη ζήτηση του αυθεντικού και του ουσιαστικού της προσωκρατικής φιλοσοφίας.

Η συλλογή αυτή μελετών σχηματίζει ένα καλειδοσκοπικό νοημάτων, όχι μόνο από την άποψη των ερευνητικών αντικειμένων, αλλά και από εκείνη της λαμπρότητας της γλώσσας. Η σ. εννοεί να υπερασπίζεται την εύλογη θέση ότι ο προσωκρατικός λόγος είναι, πρώτα απ' όλα, λόγος ποιητικός, με την πρωταρχική σημασία του όρου, και επομένως απαιτείται η ανάλογη διάθεση και ιδιοσυγκρασία σε όσους επιθυμούν να τον εννοήσουν αληθινά και ουσιαστικά.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗΣ
Δρ. Φιλοσοφίας
του Κέντρου Ερεύνης Φιλοσοφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

Βασ. Δ. Μακρπούλια
«Η διαλεκτική πορεία του Όντος»,
Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2002

Ο Β. Δ. Μακρπούλιας, καθηγητής φιλόλογος στο Ε. Λ.

Οι δραστηριότητες της ΕΚΔΕΦ

Για την ενημέρωση των μελών και των φίλων της Ένωσής μας, παραθέτουμε τις δραστηριότητες της ΕΚΔΕΦ κατά το τετράμηνο: Ιούνιος - Σεπτέμβριος 2002.

1. Συνεδριάσεις του Δ.Σ.

Στο χρονικό αυτό διάστημα το Δ.Σ. της ΕΚΔΕΦ πραγματοποίησε δύο (2) Συνεδριάσεις, την πρώτη στις 25 Ιουνίου και τη δεύτερη στις 30 Σεπτεμβρίου. Στην πρώτη συνεδρίαση έγινε ο απολογισμός των δραστηριοτήτων της ΕΚΔΕΦ κατά το ακαδημαϊκό έτος 2001-2002 και επεσημάνθησαν αφενός μεν **οι θετικές παρεμβάσεις** της ΕΚΔΕΦ στα φιλοσοφικά δεδομένα της χώρας μας τόσο με τις επιστημονικές εκδηλώσεις, το Διεθνές Συνέδριο για το Σωκράτη, που κατά κοινή ομολογία υπήρξε σταθμός στην Ιστορία της ΕΚΔΕΦ, όσο και με τη συνεχή έκδοση του περιοδικού «Φιλοσοφία και Παιδεία», αφ' ετέρου δε και οι παραλείψεις στους τομείς που είχαν ήδη προγραμματισθεί.

Με την έναρξη του νέου ακαδημαϊκού έτους πραγματοποιήθηκε η δεύτερη συνεδρίαση κατά την οποία έγινε ο προγραμματισμός των δραστηριοτήτων της ΕΚΔΕΦ που επικεντρώθηκαν στους εξής τομείς:

α) Έκδοση των Πρακτικών του Διεθνούς Συνεδρίου της ΕΚΔΕΦ για το Σωκράτη, που πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 2001.

β) Οργάνωση και πραγματοποίηση της Ημερίδας για τα 20 χρόνια της ΕΚΔΕΦ.

γ) Έκδοση των νέων τευχών του περιοδικού μας «Φιλοσοφία και Παιδεία».

δ) Πραγματοποίηση επιστημονικών εκδηλώσεων γενικότερου φιλοσοφικού ενδιαφέροντος και

ε) διοργάνωση Σεμιναρίου σε σχολεία της Β/θμιας Εκπαίδευσης σχετικών με το μάθημα της Φιλοσοφίας.

2. Εκδρομή της ΕΚΔΕΦ στην Επίδαυρο

Στις 30 Αυγούστου η ΕΚΔΕΦ διοργάνωσε και πραγματοποίησε εκδρομή των μελών της στην Επίδαυρο με την ευκαιρία της παρουσίασης της Σοφόκλειας τραγωδίας «Οιδίπους επί Κολωνών» στο αρχαίο θέατρο. Δυστυχώς λόγω της βροχής η θεατρική παράσταση ματαιώθηκε, παρέμεινε όμως η χαρά της εκδρομής τόσο στην παραλία της Παλαιάς Επιδαύρου το απομεσήμερο, όσο και η ομορφιά και η γοητεία της αργολικής γης, αλλά –όσο και αν φαίνεται οξύμωρο– και ο περίπατος στο χώρο της Αρχαίας Επιδαύρου «υπό βροχή», ως ότου ανακοινωθεί η ματαίωση της θεατρικής παράστασης του «επί Κολωνών» Οιδίποδα.

3. Νέα Μέλη:

Κατά τους μήνες Ιούνιο - Σεπτέμβριο 2002, ύστερα από αίτησή τους, έγιναν δεκτά στην ΕΚΔΕΦ τα εξής νέα μέλη:

1. Μεσσάρη Μαρίνα, φιλόλογος, Πειραιάς
2. Μεσσάρη - Ζαχαρίου Αναστασία, φιλόλογος, Παλ. Φάληρο.
3. Μακρής Ιωάννης, Οικονομικός Επιθεωρητής, Ιωάννινα.
4. Παπακωνσταντίνου Λευκή, φ. Φιλοσοφίας, Αθήνα.
5. Γιαννίκας Ευριπίδης, Μαθηματικός, Ζεφύρι.
6. Θυμανίδης Νικόλαος, Αξιωματικός, Αλεξανδρούπολη.
7. Πολυδώρου Νικόλαος, τελ. Φιλολοφίας, Αθήνα.

Αντιπρόσωποι της ΕΚΔΕΦ

Η ΕΚΔΕΦ και η «Φιλοσοφία και Παιδεία» με πολλή χαρά γνωστοποιούν στα μέλη και τους φίλους τους, τους επίσημους αντιπροσώπους στις παρακάτω πόλεις:

• Αργυρέδης ο κ. Κρίστος, Γεννημάδα, Φιλόλογος

ρη, φιλόλογος

• Πέραμα - Πειραιάς: ο κ. Νίκος Πάλλας, φυσικός

• Σάμος: ο κ. Γεώργιος Αγγελινάρας, φιλόλογος - Λυκειάρχης